

סיפורה של חווה

קורות משפחת גרייצר והצלחה בתקופת השואה

סיפורה של חווה

בספר זה מגוללת חווה גרייצר, ילידת דומברובה בפולין, סיפור אישי על ילדות מאושרת ומוגנת שהשתנתה בן-לילה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. על חווה ומשפחתה עברו שנות אימה ורדיפות בעיר ובגטו סוסנוביץ. אבי המשפחה חיים גורש מהגטו לאושוויץ ושרד במחנה ובעבודות כפייה, עד לשחרורו בידי הצבא האמריקאי. עם חיסול גטו סוסנוביץ וגירוש היהודים, ברחו משם האם חנה, הבת חווה והבן הצעיר אברהם תחת זהות מזויפת כפולנים קתולים. הם חצו גבולות, נדרו בארצות מזרח אירופה כשנתיים ועלו לארץ-ישראל לאחר המלחמה.

חווה מספרת, מנקודת מבטה של נערה צעירה דאז, על תלאות וייסורים שחווה המשפחה, על האומץ הנדיר והתושייה שגילו ההורים במצבים קשים ביותר ועל הצלתם בדרך נס. בעדותה שזורות אפיוזות ציוריות מחיי משפחה יהודית בפולין, כמיווג של קודש וחול, חסידות וציונות.

ספרה מוקדש לבני משפחתה, קרוביה ומכריה שנרצחו בידי הנאצים.

חווה גרייצר

Anmeldung zur polizeilichen Einwohnererfassung

Vor Ausfüllung die Erläuterungen
auf der Rückseite lesen!

Zgłoszenie celem policyjnego stwierdzenia ludności

Czytanie przed wypełnieniem
obu stron odwrotnej strony!

Wohnort und Wohnung

Miejsce zamieszkania i mieszkanie

Kreis (Powiat): *Warszawa*

Gemeinde (Gmina): *Gomulice*

Ortschaft (Miejscowość): *Wielka*

Straße und Hausnummer:
Ulica i nr. d. *Wielka 10*

Familienname (Nazwisko): *Grinicz*

Nach Frauen auch Geburtsname und gegebenenfalls Name aus der letzten früheren Ehe:
Po kobietach również nazwisko po mężu i ewentualnie nazwisko z ostatniego małżeństwa

Imie (Imię): *Chawa*

Geburtsort (Miejsce urodzenia): *Dombrówka*

(auch Gemeinde und Kreis) (możliwie także gmina i powiat)

Geschlecht: *) männlich, weiblich
(Płeć: *) męska, żeńska

Geurtsdag, Monat und Jahr: *15.3.1900*

Dzień, miesiąc i rok urodzenia:

5. Familienstand: *) ledig, verheiratet

סיפורה של חווה

קורות משפחת גרייצר
והצלחה בתקופת השואה

חווה גרייצר

סיפורה של חווה

קורות משפחת גרייצר והצלתה בתקופת השואה

In the Eyes of Eva

Graicer Family's Survival of the Holocaust

בספר זה כתבתי את זכרונות ילדותי וקורות משפחתי בפולין לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ובתקופת השואה. ניסיתי לתאר, כמיטב יכולתי, שנים של רדיפה ותלאות ואת הצלת משפחתנו בדרך נס.

יהא נא הספר זכרון קודש לבני משפחתי היקרים והאהובים שנרצחו בשואה.

חווה גרייצר

תחקיר וכתיבה: מירב בן-הרוש שני

כתיבה ועריכה: נילי גרייצר

עימוד, עיצוב ואיורים: יעל גרייצר

עטיפה: אילן גרייצר

הוצאה לאור: משפחת גרייצר

yael.graicer@gmail.com

הדפסה ראשונה: ספטמבר 2010

הדפסה שנייה: יוני 2012

© כל הזכויות שמורות לחווה גרייצר

אין להעתיק, לתרגם או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, לרבות מפות, איורים וצילומים, בשום צורה ובשום אמצעי, לרבות אחסנה במאגרי מידע, ללא אישור בכתב מהסופרת.

© Copyright 2010, by Chava Graicer
Tel Aviv, Israel

תוכן

9

פרק א - עולם ישן

תולדות משפחת גרייצר
תולדות משפחת זילברברג
עלייה ראשונה לארץ־ישראל
שנת מפנה
משפחה צומחת
ימי תום
גן ילדים ובית־ספר
צמות
סימן רע לבאות
ביקורים בבית גרייצר בדומברובה
ביקורים בבית זילברברג באולקוש
חופשות עם אמא
ארץ־ישראל, פעם שנייה
אברהם נולד

40

פרק ב - עיתות מלחמה

שמיים מתקדרים
סוסנוביץ אחרת
צרות וגזירות
צהבת
בגרות בטרם עת
מחנה מעצר - "דולאג"
"אקציות"
תכנית בריחה
גירוש ואובדן
פרידה ממניה
דוד ישראל
יום "הפונקט הגדול"

61

פרק ג - גטו שרודולה

מעבר לגטו
הכנת מסתור
חבל הצלה?
כלואים בעליית גג
אבא נלקח
בריחה מהגטו
גורלו של בולק
משפחת וייצ'ורק - זהות בדויה

תודה מיוחדת לנילי, שלקחה על עצמה את כתיבת הספר הזה, במקצועיות וברגישות. לולא נחישותה, ספר זה לא היה יוצא לאור. מצאתי בה אוזן קשבת ושפה משותפת. נילי, חיממת את לבי.

סיפורה של חווה

71	פרק ד - נדודים בפולין הרי הטאטרא עוזבים את פולין
77	פרק ה - פליטים בהונגריה חיים חדשים בבודפשט מעבר למוהאץ' בודפשט נאצית מקלט מהפצצות
85	פרק ו - שנה ברומניה הברחת גבול לרומניה שחרור בבוקרשט פרשת ספינות המעפילים השכלה
92	פרק ז - מאבק ההישרדות של אבא חיים אשוויץ מחנות כפייה
97	פרק ח - מתכוננים ועולים חיפוש אחר אבא ימים אחרונים בבוקרשט הפלגה לארץ למרות הכול, ארץ-ישראל
101	פרק ט - התחלה חדשה בארץ-ישראל פגישה עם אבא חבלי קליטה אחרית דבר
112	נספח - ציוני דרך, תמונות, תעודות ומפות

פרק א - עולם ישן

תולדות משפחת גרייצר

שורשי משפחתי נטועים בדרום-מערב פולין, במחוז קטוביץ המכונה זגלמביה (Zaglebie), ופירושו העברי "מעמקים". מוצא משפחתי מצד אבא, חיים גרייצר, הוא בעיר בֶּדְזִין (Będzin), בה התגוררו סבי מנחם-מנדל גרייצר וסבתי יונה-טויבה לבית מיצנמאכר. בֶּדְזִין היא עיר עתיקה שהוקמה בימי הביניים, סמוכה לערים דומברובה, אולקוש וסוסנוביץ. בבֶּדְזִין התיישבו למן שלהי המאה ה-19 יהודים רבים. הקהילה היהודית הקימה מוסדות רווחה, לימוד וקודש. לא בכדי כונתה העיר "קליינע ארץ ישועאל" (בידיש - ארץ-ישראל הקטנה), או "ירושלים דזגלמביה".

מנחם-מנדל גרייצר היה תלמיד חכם חסיד גור ועסק כל ימיו בלימוד תורה, מרוחק מטטרות חיי יום-יום. יונה-טויבה נודעה כאישה פעלתנית ונמרצת שניהלה את משק הבית והייתה אמונה על פרנסת המשפחה. הבן הבכור חיים נולד בד' באייר תר"ס, 3 במאי 1900. לאחר מכן נולדו הבן מאיר והבת גלה.

בשל קשיי הקיום בבֶּדְזִין החליטה משפחת גרייצר לעקור לדומברובה, שם קיוו כי יוכלו לשפר את סיכויי פרנסתם, בכבוד. דומברובה-גורניצה (Dąbrowa Górnicza) שימשה כמרכז כלכלי בדרום פולין בזכות מיקומה באזור עשיר במכרות פחם, מלח וזכוכית, מפעלי תעשייה ומסחר.

בדומברובה נולדו למשפחת גרייצר עוד ארבעה בנים: שמואל, יוסף, יחזקאל ודב. ההורים רכשו בית גדול בו התגוררו עם ילדיהם. בקומת הקרקע פתחה יונה-טויבה מאפייה ומכרה את מוצריה ליהודי העיר. בעורפו

מנחם-מנדל גרייצר

יונה-טויבה
מיצנמאכר - גרייצר

"יש רעה אשר ראיתי תחת השמש ורבה היא על האדם" (קהלת ו, א)

של הבית השתרעה חצר, בה נבנו במעין חצי גורן חדרים שהושכרו לדיירים יהודים.

משפחת גרייצר

מימין לשמאל, שורה עליונה: שמואל, חיים, מנחם-מנדל, גלה. שורה תחתונה: יוסף, מאיר, קרובת משפחה, אמא של יונה-טובה, דב, יונה-טובה, יחזקאל

כמקובל בקרב היהדות המסורתית, נשלחו הבנים ללמוד ב'חדר' והבת גלה למדה עיקרי תורה ומצוות במוסד לבנות 'בית יעקב'. בשעותיהם הפנויות סייעו הבנים לאמם יונה-טובה במלאכות שונות שנדרשו במאפייה.

חיים גרייצר, תלמיד ישיבה

חיים התמיד והצטיין בלימודי התורה בישיבה. עם זאת, כבר בנעוריו נחשף לרעיון הציוני שסחף יהודים במזרח אירופה, והכיר את פעילותן של אגודות ציוניות שונות שנוסדו בבנדז'ין ובדומברובה. לאחר שנודע כי חיים השתתף באספות הציונים, הופסקו לימודיו בישיבה. אז הסיר את הלבוש החסידי, הקפוטה והשטריימל, גזז את פאותיו והתהלך לבוש בחליפה ולראשו חבש קאפילוש (מגבעת עשויה לבד). בשמוע אביו חיים-מנדל את הבשורה, קרע עליו "קריעה" לאות אבל. גם האם יונה-טובה התקשתה להשלים עם "התפקדותו" של חיים אך ידעה כי אין טעם להתנגד לכך, בשל אופיו העיקש לדבוק בהחלטותיו.

חיים הצטרף לתנועת "צעירי המזרחי" ופעל במסגרתה. בהיותו כבן 22 נבחר כמזכיר האגודה ובחודש אוגוסט 1923 ייצג את תנועת "המזרחי" בקונגרס הציוני ה-13 בקרלסבאד. הוא נסע במיוחד לוורשה ושמע את הרצאת המשורר חיים-נחמן ביאליק לפני הקהילה היהודית. דברי ביאליק וסיפוריו על תקומת החיים העבריים בארץ-ישראל עוררו בחיים ביתר-שאת כמיהה להגשים את שאיפתו ולעלות לארץ.

תנועת "המזרחי" בסוסנוביץ, חיים במרכז השורה התחתונה

יונה-טובה

המאפייה בדומברובה

תולדות משפחת זילברברג

מוצא משפחתי מצד אמא, חנה לבית זילברברג, בעיר אולקוש (Olkusz). סבי דב זילברברג נשא לאישה את סבתי חווה גרייצר (אחותו של מנחם-מנדל גרייצר) והשתקע באולקוש בבית מגורים גדול שבבעלותו. העיר שוכנת בשולי הרי הטאטרא המיוערים והתברכה במרכזי אבץ, עופרת וכסף שנוצלו לתעשייה ולמסחר. דב, חסיד גור אף הוא, ניחן ביוזמה ובחושיים עסקיים שהפכו אותו לאדם אמיד ביותר. הוא מונה כסוכן אזורי של חברת בירה גדולה וידועה בפולין וניהל משרד של סוכנות זו בחדר שבחזית בית מגוריו. דב עסק גם במילוי בירה – "רוזלֶבְנִיָה פִיבֶה" (בתרגום: רוזלבניה – נשפך, פיבה – בירה): הוא רכש חביות מלאות בירה במבשלות מחוץ לעיר ואיחסן אותן ליד המשרד. במחסן ניצב גם מתקן משוכלל גדול למילוי בקבוקים בבירה, שהעסיק פועלים השכם והערב. המתקן פעל כך שבקצהו ננעצו בקבוקים ובעת שהסתובב התמלאו הבקבוקים בירה מתוך חבית. בנוסף, הקים דב וניהל מנסרה משוכללת, אליה הובאו גזעי עצים שנכרתו בהרי הטאטרא ונוסרו לקורות עץ.

חווה גרייצר – זילברברג

דב זילברברג

הבת הבכורה, מלכה-רחל לבית זילברברג, נולדה בשנת 1890 והבן ישראל בשנת 1898. בת-הזקונים חנה-טולצ'ה נולדה ב"ז תמוז תר"ס, 14 ביולי 1900. חנה גדלה בתנאי מותרות ופונקה בידי הוריה. היא נשלחה ללימודים בבית-הספר הממשלתי בעיר שם הורו בשפה הפולנית,

וכך רכשה שליטה בפולנית על בוריה. בשעות הפנאי יצאו חנה וחברותיה לטיולים במשעולי היער בהרים הסמוכים לאולקוש.

חנה (למעלה) וחברה
ביער ליד אולקוש

מלחמת העולם הראשונה פרצה בשנת 1914 והפכה סדרי עולם. אולקוש נכבשה בידי הצבא הרוסי ונמסרה כעבור כשנה לידי האוסטרים. צעירים יהודים שנמלטו מגיוס כפייה לצבא הרוסי הסתננו לאולקוש, כדי להכריח את הגבול ההררי ולעבור לצ'כוסלובקיה. פעילים מהקהילה היהודית עזרו בהסתרת הצעירים הללו בבתי יהודים בעיר. חנה הצעירה, שהתמצאה היטב בסבך הדרכים ההרריות, קיבלה מאנשי הקהילה אקדח והובילה באומץ קבוצות צעירים לנקודות מפגש עם מבריחים במעלה ההר התלול.

לאחר תום המלחמה נישאה רחל הבכורה ליצחק קרניץ. הבן ישראל, שנחשב עילוי בתורה, סיים את לימודיו בישיבה באולקוש והוסמך לרב בהיותו כבן 24. לאות הוקרה, שלח אותו האב דב לטיול ברכבת לאירופה בלוויית אדם מחסידי גור הבקי בהוויות עולם. ברם, עם שובו בחר ישראל לעזוב את משרת הרבנות המזומנת לו ולחבור לאביו בעסקים. ישראל התחתן עם גניה והפך למנהל המנסרה ודב התפנה לעסקי הבירה.

הוריי חנה הציעו לה להתחתן בשידוך מכובד, אבל חנה לא שעתה להם. ליבה היה מסור לבן-הדוד חיים גרייצר מדומברובה, שאותו פגשה

בחגים ובאירועים משפחתיים, וחיים השיב לה אהבה. הוריי הזוג הצעיר לא הסכימו שיתחתנו מחשש לנישואי קרובים מדרגה ראשונה. חנה לא אבתה לוותר על בחיר ליבה והחליטה שלא להתחתן כלל, עד שתפוגג התנגדות המשפחה ותיקרה ההזדמנות לממש את אהבתה.

לאחר מכן חלתה האם בסרטן הכבד ונפטרה בסבל רב בשנת 1921. בצערה, נטלה חנה זוג מספריים וגזזה את צמותיה הארוכות, לראשונה בחייה. אביה נישא בשנית לקרובת משפחה של האם ובית המשפחה איבד את צביונו החמים כמקודם.

עלייה ראשונה לארץ־ישראל

חיים הודיע לחנה כי ברצונו לעלות לארץ־ישראל יחד עימה. חנה, שלא קיבלה חינוך ציוני, סירבה לעזוב את משפחתה ולשנות את שגרת חייה, בארץ חדשה ומרוחקת. בשנת 1924 הגשים חיים את חלומו ועלה לארץ עם קבוצת חברי תנועת "הפועל המזרחי" מדומברובה ומבנדז'ין. הם ירדו מהאונייה בנמל יפו והתפזרו ברחבי הארץ; העלייה לארץ־ישראל בשנים 1924-1928 תחת השלטון הבריטי כונתה "העלייה הרביעית", ובמסגרתה הגיעו לארץ עשרות אלפי עולים, בעיקר מפולין ומארצות מזרח אירופה.

הנחת אבן פינה, רחוב נחמני 5, תל אביב
חיים באמצע, מחזיק את חפירה

חיים כתב רבות הביתה ותאר את חייו החדשים כחלוץ בארץ. הוא למד את מקצוע הבנייה כפועל בניין ועבד בהקמת בתים חדשים בעיר

העברית תל אביב. בשבת היו מסעדות הפועלים בתל אביב סגורות. לפיכך נהגו חיים וחבריו ללכת בערב שבת קילומטרים רבים בדרכי עפר לרעננה, שם סייעו לחבר שקנה משק בעבודות חקלאיות וסעדו על שולחנו. עם צאת השבת שבו חזרה ברגל לתל אביב.

מתוך חזון ארוך טווח רכש חיים מגרש ברחוב נחמני 5, שעליו בנה שתי יחידות דיור: יחידה אחת מכר ובתמורתה בנה את היחידה האחרת. על תמונה ששלח הביתה כתב: הנחת אבן הפינה בבית ברחוב נחמני. בתמונה זו צולם הטקס, עם חיים האוחז את חפירה וסביבו חברים ופועלי בניין. חיים כתב לחנה על כך והפציר בה שוב ושוב להצטרף אליו ולהקים משפחה בתל אביב.

שנת מפנה

שנת 1929 הייתה רבת תהפוכות עבור משפחות גרייצר וזילברברג. רחל (אחות חנה) קרנץ, בעלה ושלוש ילדיהם הקטנים השתקעו באולקוש, אך עסקי הבעל כשלו עד כדי פשיטת רגל. בני משפחותיהם, שבושו בשל כך, הציעו למשפחת קרנץ לעזוב את פולין ולעלות לארץ־ישראל, שם יוכלו להתחיל את חייהם מחדש.

בדומברובה קרבו נישואיה של הבת גלה. במהלך ההכנות לחתונה חלה מנחם־מנדל אנושות ורופאיו סברו כי ימיו קצרים. לפי מנהג החסידים, מצווה על אבי הכלה למסור אותה לחתן המיועד בקידושין ולהשתתף באמירת שבע הברכות; אם נעדר האב, על הבן הבכור למלא את מקומו. בשל הנסיבות המצערות החליטה יונה־טויבה להפליג מיד לארץ־ישראל, לראות את בנה חיים ולהתפלל לרפואתו השלמה של מנחם־מנדל.

יונה־טויבה, לא עוד אישה צעירה, ארזה מיטלטליה והפליגה מזרחה לבדה בנחישות האופיינית לה. בתום חמש שנות פרידה פגשה את חיים בתל אביב וסיפרה לו על קורות משפחתם ועל מחלת האב. לאחר מכן יצאה לשוטט בארץ בנסיעה בדיליג'נסים (כרכרות רתומות לסוסים) ובמסע עליגבי חמורים, ופקדה קברי צדיקים מצפון הארץ ועד דרומה.

חיים לא ההין לסרב לבקשת אמו למלא את חובתו המשפחתית בפולין. גם חמש שנים של בדידות לא הפיגו את געגועיו של חיים לחנה, והוא הבין שלמרות מאמציו לא תחבור אליו אהובתו בארץ־ישראל. וכך,

מכר את הבית שבנה בתל אביב ואת תמורתו ייעד לביסוס הכלכלי והמשפחתי בפולין. האם והבן עזבו ביחד את הארץ בשנת 1929 וחזרו למשפחתם בדומברובה.

לשמחת כולם, החלים מנחם־מנדל זמן קצר לאחר שובם של אשתו ובנו. חיים השתלב היטב בחיי המשפחה ובענייני עסקים ואף שיפר אותם. הזדמנות עסקית נקרתה לידו בעקבות אירועים שהתרחשו מחוץ לפולין: באביב 1926 פרצה שביתה כללית של כורי פחם בבריטניה, שנמשכה זמן רב ודלדלה את עתודות הפחם באי. בעקבות שביתה זו יזמו אנשי עסקים באירופה כריית פחם מוגברת במכרות בפולין וסחרו ביצוא פחם לבריטניה. כך החל חיים את דרכו בהקמת עסק עצמאי של מסחר בפחם ופיתח קשרים טובים עם מהנדסי מכרות באזור דומברובה.

אף חייו האישיים של חיים השתנו. כשפגש את חנה לאחר היעדרות של חמש שנים, ידעו השניים שאין מי שיעמוד בדרכם לאושר. בוקר אחד עלו על רכבת ופניהם לוורשה, שם נישאו בטקס אזרחי הרחק מן הבית ומהוררים המתנגדים. את שבוע ירח הדבש בילו בהרי גליציה בנופים מרהיבים: ביום שטו לאורך נהר הוויסלה ובכל ערב נטו ללון בעיירה ציורית אחרת. כששבו הביתה כזוג נשוי נאלצו ההורים להסתגל למצב החדש. דב אבי הכלה סבר שהחתונה אינה כשרה כל עוד לא תיערך עליידי רב העיר אולקוש, והמשפחה העמידה חופה נוספת ביום 16.12.1929. חיים וחנה עברו לגור בדומברובה ליד בית גרייצר. בכ"ב סיון תרצ"א, 7 ביוני 1931 נולדת, הבת הבכורה, ונקראתי חווה עלישם סבתי אס'חנה, ובפולנית – אווה.

משפחה צומחת

ילדותי בדומברובה עברה עלי בנועם ובנחת. בביתנו נערה נוצריה בשם מרישקה שטיפלה בי במשך היום. הילדה היתומה מרישקה נאספה בזמנו בידי סבתא יונה־טויבה לעבוד בביתה כעוזרת בית. סבתא לא סמכה על חנה, שגדלה בבית עם אווירה אריסטוקרטית ומשרתים, כי תוכל לנהל ביעילות את משק ביתה ולספק את הנחוץ לבנה חיים. עם נישואיהם, הורתה למרישקה לעבוד לעבוד בבית הזוג הצעיר שגר בסמוך. לא הצלחתי לבטא את השם מרישקה כראוי וקראתי לה "מניה", וכך הורגלו כל בני המשפחה לכנותה מניה.

אירוע שנחרת בזיכרוני מדומברובה התרחש בהיותי כבת שלוש. ישבתי על סיר לילה במטבח ושמעתי דפיקות על דלת הכניסה. לאחר שמניה פתחה את הדלת האזנתי לשיחתם של שני גברים צעירים עם אבא ואמא. כשמניה לקחה אותי לישון, עוד הספקתי לראות אותם נפרדים מהוריי ויוצאים מביתנו. לאחר שנים רבות, בהיותנו בארץ, שאלתי את אבא מה קרה אז, והוא אמר: "זה היה דוד דב שבא להיפרד מאיתנו לפני נסיעתו ארצה". את פני דב הכרתי רק מתמונות, עד שפגשתי לימים, לאחר עלותנו לארץ.

לאחר כמה שנות מגורים בדומברובה, החליט אבא להעתיק את מקום מגוריו לסוסנוביץ (Sosnowiec). זו הייתה עיר גדולה בזגלמביה שהתפתחה למן המאה ה-19 בשל מרבצי פחם עשירים בסביבתה. בסוסנוביץ התקיימה קהילה יהודית תוססת ופעלו בה תנועות ציוניות מכל הזרמים. מניה עברה יחד איתנו ונחשבה בעינינו ברבות השנים כבת־בית. לאחר תקופת הסתגלות קצרה עברנו לגור בדירה שכורה בבית חדש ומודרני ברחוב פִּיֶּרְצֶקְגו 15 (Pierackiego), באזור יוקרתי שנמצא בשלבי בנייה. כשביקרתי בשנת 1990 בסוסנוביץ חיפשתי את הרחוב שבו גדלתי; הסתבר ששם הרחוב המקורי הוחלף לשם פולני שפירושו "שחרור", ומראהו השתנה ללא הכר.

חנה, חווה וחיים

לחנה היה אופי אצילי וכישרון מיוחד לרכוש חברים, וידידיה אהבו זאת והעריכו אותה בשל כך. היא דיברה עם כולם בגובה העיניים, הן עם החצרן בבית והן עם אנשי עסקים וחברים של חיים. בשנות המלחמה, בנסיבות הקשות ביותר, למדתי להכיר את אופייה הנחוש של אמא ואת רוחה האיתנה.

חיים היה נמוך קומה אך מרשים בהופעתו ובאישיותו ששיקפו הדרת כבוד ויושר. הוא ייסד חברה בשם אופל (Opal) למסחר במוצרי פחם שנרכשו במכרות קרובים. המשרד הראשי של החברה הוקם בוורשה ובו עבדו כעשרים איש. חיים מינה את יחזקאל, אחיו הצעיר, כמפקח המשרד אבל את האחריות והחלטות הניהול נטל על עצמו. חנה לא רצתה לעבור לגור בוורשה מאחר ובני המשפחה וידידיה גרו בסוסנוביץ ובסביבתה. לפיכך, חיים נעדר מחצית השבוע מהבית. בכל יום ראשון בלילה נסע בתא שמור ברכבת לוורשה, וביום חמישי בשבוע שב הביתה לסוסנוביץ. אבא השתדל להתפנות מעסקים ככל האפשר כדי שיוכל לבלות עם אמא ועימי. בסופי שבוע יצאנו ביחד לטיולים או לבקר חברים ובני משפחה.

בכל פעם שאבא חזר מוורשה הוא הביא לי מתנה, וחדרי התמלא בצעצועים החדשים ביותר בשוק באותם ימים. פעם הביא לי בובה ששימחה אותי תקופה ארוכה: הבובה הייתה בגודל כמעט כמוני, בעלת שיער רך שעצמה ופקחה עיניים כמו ילדה אמיתית.

חוה עם הבובה

זכרונותי מסוסנוביץ קשורים בעיקר לבני המשפחה: ההורים, מניה, סבים, סבתא, דודים ובני־דודים. הייתי ילדה שמנמנות בעלת מראה יהודי טיפוסי עם שיער חום מתולתל, עיניים כהות ואף מעט ארוך; לנתונים הללו הייתה משמעות קריטית עבורי בימי המלחמה. עד גיל שמונה, עת נולד אחי הצעיר, גדלתי כבת יחידה להורים שנחשבו מבוגרים יחסית לאותם זמנים.

אמא חנה דמתה לליידי פולניה תמירה בהופעתה האלגנטית עם שיערה הבהיר, לבושה בקפידה אך ללא ראוותנות ותמיד מטופחת, אף יותר מנשים אחרות במעמדה. היא לבשה מעיל פרווה הפוך, כשהפרווה משמשת כביטנה פנימית. כששאלתי אותה מדוע היא נוהגת כך, השיבה: "לא צריך לנקר עיניים. די לי בדיעה שיש פרווה בפנים, ואין אדם שצריך לדעת זאת." חנה נסעה פעמים אחדות בשנה לקראקוב (Krakow), עיר התרבות והמסחר, שם קנתה כתבי־עת צרפתיים לאופנה וכדים יקרים תוצרת חוץ. בבית, תפרו לה חייט ותופרת בגדים לפי דגמים שבחרה בעיתונים. גם עבורי תפרה אמא בגדים משובחים לפי צו האופנה, כפי שמצאה בקטלוגים של בגדי ילדים, כמו שמלות מפטיסט (בד דק מאוד, שקוף למחצה) עם רקמה מעודנת, שנרקמה בידי נזירות. בחורף עטיתי מעיל מצמר אנגלי עם צווארון מפרוות מינק ובתי־ידיים תואמים.

חוה בילדותה

אבא ואמא פינקו אותי מאוד ושמרו עלי מכל משמר. לימים, לאחר עלייתנו ארצה, הייתי חייבת לצאת לעבודה בגיל 17. פגשתי אז בתל אביב את בלה שפיגלמן, שעלתה לארץ עם משפחתה מעט אחרינו. בלה הייתה אשת חבר של אבא מ'חדר' בדומברובה ושכנתנו בסוסנוביץ, שהכירה אותי מילדותי ואני קראתי לה "צ'וצ'ה" (דודה) בלה. בלה שאלה אותי מדוע אני לומדת בבית-ספר. "אני לא לומדת", ענית, "אני הולכת לחפש עבודה". "פרינסס אליזבת הולכת לחפש עבודה?" נדהמה בלה. כששאלתי בבית את אמא את פשר הדברים, ענתה: "אכן, פרינסס אליזבת היה הכינוי שלך בעיר. כולם אמרו שאני מגדלת אותך בתנאים ימים לילדיה של מלכת אנגליה".

הוריי העניקו לי חינוך ההולם את מעמדנו, על-פי הבנתם, לרבות השגחה צמודה וברירה מוקפדת של חברים ראויים. את מרבית זמני ביליתי בין מבוגרים ורק מדי פעם התראיתי עם ילדים. נאסר עלי להיכנס בלי רשות לחדר שבו שוחחו המבוגרים, או לדבר עם מבוגרים לפני שפנו אלי תחילה. ברבות השנים, כשהפכתי בארץ לאמא ולסבתא, הרהרתי כי עדיף היה לו הרשו לי להתחבר ולשחק עם ילדים בני גילי. ברם, אין לי ספק שהוריי חינוכו אותי, לשיטתם, בצורה הטובה ביותר.

חיים וחנה ראו עצמם אנשים מודרניים בני העולם הגדול, אך כיכרו את מנהגי הדת היהודית ומצוותיה. חיים הלך לבית הכנסת בערבי שבת וחג ובשוכו נערכה בבית סעודה חגיגת. מניה למדה מסבתא יונה-טויבה את רזי המטבח היהודי ושמרה על מטבח כשר לפי הוראות אמא. כאשר באו לבקרנו הסבים והסבתות, שהקפידו על דיני כשרות, הם סעדו על שולחננו ללא חשש. פעם שאלתי את אבא: "מה אתה אוכל מחוץ לבית?" והוא השיב: "מה שאני אוכל בחוץ ומה שאני אוכל בבית הם שני דברים שונים".

ימי תום

ביתנו ברחוב פֶּיֶרְצֶקְגֶּ' 15 היה בן ארבע קומות ובנוי במדורג, כך שחצאי קומות פנו לחזית ולעורף לסירוגין. בבית שכנו 12 משפחות ואנחנו גרנו בקומה השנייה. מחלונות הבית נשקפו שדרה חדשה המובילה אל בניין העירייה, דְרוֹשְקוֹת (כרכרות) רתומות לסוסים ומכוניות מועטות שחלפו בכביש. מול הבית התנשאו גבעות שכוסו בחורף שלג. למדתי לגלוש

בשלג בחברת אמא או עם מניה, כשלרגליי מגלשי סקי ועל גופי שכבות בגדים להגנה מפני הרוח הקרה.

הוריי כינו אותי בשם חיבה "אבושה", שאותו לא הצלחתי להגות. אני קראתי לעצמי "בושה" – הוא שמי בפי מכירינו עד היום. סדר יומי כילדה צעירה היה שגרת, נעים וחסר דאגה. את רוב זמני ביליתי בדירתנו המודרנית, בת חמישה או שישה חדרים, שסיפקה לי עניין בשפע. אכלנו ואירחנו בסלון הגדול, הסמוך למטבח. בקצה המטבח נמצאה מרפסת מרתקת במיוחד, עם פיר בגובה כל הבית. שעשעתי את עצמי מדי פעם בהשלכת ערימת זבל דרך פתח הפיר הפתוח ובמעקב אחריה כשהיא מתעופפת בתוכו, עד שנחתה בתחתיתו. השוער האחראי על תחזוקת הבניין ניקה את הבית ופינה את ערימות הזבל שנערמו למטה.

הוריי היו עסוקים מאוד בענייניהם – אבא בעסקים בוורשה ואמא בניהול הבית, וגם בפגישות בעיר עם חברותיה. במשך היום אהבתי לבלות עם מניה, אליה נקשרתי בכל נימי נפשי. ברחתי והסתתרתי בחדרה של מניה כל-אימת שאמא רגזה עלי. עזרתי למניה בעבודות בית יום-יומיות: ירדנו ביחד לקומת המרתף, בו לכל דירה בבית היה חדרון מחסן עם שער נעול. החדרון שלנו שימש כמחסן פחם לתנור הבישול במטבח, ועל מדף ליד הקיר הונחו צנצנות גדולות עם ירקות כבושים, מעשי ידי אמא. היה זה חדרון אפלולי וקריר שהדיף תערובת ריחות ירקות כבושים בצבעי אדום סלק, ירוק כרוב וצהוב לימון. לעיתים עליתי עם מניה ועם הכובסת לקומה שמתחת לגג, שם נמצא ברשותנו חדרון כביסה ותליית כבסים.

שני חדרים בביתנו הוקדשו למשרד חברת הפחם 'אופל'. אחד מהם שימש כסניף של המשרד בוורשה עם קשר טלפוני ישיר; בחדר הצמוד לו נמצא משרדו הפרטי של חיים. במשרד הכללי עבדו יום-יום עד שעות הצהריים המזכירה גברת אייבשיץ ומנהל החשבונות הראשי. אמנם בדרך-כלל שיחקתי בחדרי, אך העדפתי להביא את צעצועי למשרד. שם הרשו לי לשבת, לשחק על השטיח הרך ולהאזין בשקט לשיחות הטלפון. כששהה חיים בוורשה, נהגתי להיכנס לחדרו ולהתבונן בקירותיו גדושי הספרים. בסופי השבוע נפגש חיים בסוסנוביץ עם מהנדסים ואנשי עסקים פולנים. לעיתים התארכו הפגישות והפולנים הוזמנו לסעוד עם משפחתנו ארוחת צהריים כשרה. אל השולחן הוגשו מטעמי בשר ומאכלי ירקות שונים, אליהם לא הורגל חיכו של האורח. לטעמי ערכו תבשילי

ירקות המצויים בשוק בעונתם, כמו תפוחי אדמה, תרד, סלק, כרובית, כרוב, גזר וחסה, ובמיוחד תפוזים מארץ־ישראל ובננות מיובאות.

נאסר עלי לרדת לבדי מביתנו כדי לשחק בחצר או לטייל ברחוב. ירשתי מאבא כפות רגלים שטוחות ועצמות קרסול בולטות, והיה צורך להתאים לי נעליים מיוחדות. הרופא הורה לשמור על מנוחת רגליי החלשות וברצותי לרדת מהבית למטה במדרגות, נשאו אותי מניה או אמא על כפיים. בגיל חמש נכנסה אמא לחדרי והפתיעה אותי, כאשר מסרה לידי זוג סנדלים, הראשון בחיי. "בשבילך", אמרה, "הרופא מרשה לך עכשיו לעשות הכול".

את ילדי השכנים, רובם פולנים, לא הכרתי. חצי־קומה מתחתינו גרה ילדה יהודיה בת גילי שמשפחתה באה מקראקוב. לעיתים עלתה אלי ושחקנו ביחד, או שירדתי לבדי לדירתם. לא פעם באו לבקרנו אמהות ידידות המשפחה עם ילדיהן, ששיחקו עמי והתלהבו מצעצועי המיוחדים, כמותם לא נראו בעירנו.

גן ילדים ובית־ספר

בהיותי בת חמש נשלחתי לגן ילדים עברי ליד בית הכנסת, במרחק הליכה של דקות ספורות מן הבית. מדי בוקר ליוו אותי אמא או מניה לגן. את הגן הקימו שתי חלוצות שבאו מארץ־ישראל. הוא נוהל על טהרת השפה העברית והיה מקום נעים לילדים ללימוד ולמשחק. הגננות הזמינו את האימהות למסיבות ולחגיגות שנערכו בגן בחגי ישראל ובימי הולדת. כל יום בסיום שעות הגן אספה אותי מניה והחזירתי הביתה.

אבא, שדיבר עברית רהוטה וחלם לחזור ביום מן הימים לארץ־ישראל, רצה שאקלוט מגיל צעיר את צילי השפה העברית בגן העברי. ואכן, כשעליתי ארצה, חזרו אלי בקלות הדיבור והכנת העברית שספגתי בילדותי.

עתה, משגדלתי, אמא סברה שהגיע זמני ללמוד מלאכת נשים. יום אחד הכריזה: "היום תלמדי להטליא גרביים", והגישה לי חוט ומחט ומעין אימום עץ דמוי פטרייה קטנה, שעליה נכרכה הגרב. "כל ילדה צריכה ללמוד לעשות את זה. גם סבתא שלך לימדה אותי כשהייתי בגילך וגם את תלמדי את הילדה שלך". את הגרביים שהטלאתי במאמץ ובשקידה רבה מסרה אמא לילדי משפחות נזקקות. פעמים רבות קראה

לי למטבח וביקשה שאשב לידה ואתבונן במעשיה. על־אף שהייתה עוזרת בבית, לא סמכה אמא על איש וכבשה בעצמה בסוף הקיץ ירקות שונים בצנצנות, שאוחסנו במרתף כדי לאוכלם בחורף. "רוב הסיכויים שלא תצטרכי לעשות זאת כשתגדלי, אבל חשוב שתדעי לכבוש ירקות כמו שצריך", אמרה.

ילדי היהודים למדו בבית־ספר ממשלתי פולני או במכון לימודי מטעם הקהילה היהודית, שבו בחרה משפחתם לפי נטיותיה ומצבה הכלכלי. בסוסנוביץ פעלו, למשל, "יסוד תורה" של רשת החינוך האורתודוקסי, "בית יעקב" לבנות מטעם "אגודת ישראל", גימנסיה שהוקמה על־ידי "המזרחי" ו"הגימנסיה העברית" שייסדו חוגים לאומיים. בהיותי בת שש, צעירה בשנה מהגיל בו היה מקובל ללכת לבית־ספר, נשלחתי ללמוד בגימנסיה העברית בסוסנוביץ, בה למדו ילדים יהודים גם מדומברובה ומבנדז'ין. השיעורים בגימנסיה התקיימו בכיתות נפרדות לבנים ולבנות, כפי שנהוג בפולין, ונוהלו בשפה הפולנית. למדנו מקצועות כלליים כמו חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה וכן עברית כשפה נוספת. הבנות, כמו הבנים, נדרשו ללבוש תלבושת אחידה: בחורף עטו הבנות חלוקים שחורים בעלי צווארונים וכפתורים לבנים, מעל חולצות ארוכות עם שרוולים ארוכים שקצותיהם מקופלים; בקיץ נחגרו סינר שחור מעל הבגדים.

זמן־מה אחרי תחילת שנת הלימודים הראשונה נקראתי לחדר המנהלת. היא נתנה לי פתק להעביר לאמא ואני נתפשתי לבהלה. כשמניה אספה אותי באותו יום להחזירני הביתה, בכיתי ללא הפסק ולא הצלחתי להירגע. מסתבר כי פתק נרשמה הזמנה לאמא לבוא למחרת לפגישה עם מנהלת בית־הספר. בבוקרו של יום זה לקחה אותי אמא לבית־הספר; נכנסתי לכיתה מודאגת ואמא שוחחה עם המנהלת. בשובי בצעריים לאחר הלימודים הביתה חיכיתי בקוצר רוח לאמא שתחזור. בבואה, התעניינתי בסקרנות: "מה אמרה המנהלת?" אמא השיבה: "היא ביקשה שתבואי ללימודים בבגדים פשוטים יותר. היא סבורה שסגנון הלבוש שלך יפגע בילדים שלבושם דל יותר". "ומה אמרת לה?" שאלתי. "שאינ לך בגדים אחרים, ואת לובשת לבית־הספר את הבגדים הכי פשוטים שיש לך", ענתה.

שערותיי היפות, הסבוכות והמתולתלות היו מקור גאווה לאמא, אך דרשו התמסרות בסירוק ובעיצוב. אמא לא הרשתה לאף אחד לגעת בשיערי, ובכל יום הברישה וקלעה אותן בשתי צמות שבקצותיהן קוקרדה (עניבת סרט). הצמות הכבדות משכו את ראשי אחורנית, ורופא המשפחה ביקש מאמא: "תקצרי את הצמות של הילדה. השיער הכבד מזיק ומכביד על עמוד השדרה שלה". אך חנה, שצמותיה גדלו והתארכו עד גיל 21, סירבה בהחלטיות.

באחד הביקורים אצל רופא המשפחה, כשהייתי כבת שש, הוא החליט להערים על חנה: כשאמא לא השגיחה לרגע קט גזז הרופא במהירות מחצית מכל צמה. אמא נותרה המומה, ללא מילים. כשהגענו הביתה פרצה בבכי ואבל של ממש השתרר. אמא קנתה קופסה עטופה בקטיפה והניחה בתוכה את הצמות הגזוזות, למזכרת. איש מבני הבית לא הורשה לגעת בקופסה, ואחת לכמה ימים פוזרה על הצמות אבקה כנגד מזיקים. שנים לאחר מכן, עם פרוץ המלחמה, המצרכים בבית התמעטו והאבקה אזלה, ואז בלית ברירה הושלכו הצמות היפות לפח.

סימן רע לבאות

חליתי תכופות בהצטננות או באנגינה, ואמא אסרה עלי באותם ימי מחלה ללכת לבית־הספר. עלי־מנת שלא אפסיד את החומר הנלמד בכיתה שכרה עבורי מורה – נערה יהודיה שלמדה בכתה גבוהה בבית־הספר התיכון. מדי יום, אחר תום לימודיה בצהריים, הגיעה לביתנו נערה שלימדה אותי ושיחקה אתי עד שעות הערב. במשך אותן שנים שהו בביתנו כמה נערות ששיחקו אתי וטיילו עמי, וכשחליתי שיננו אתי שיעורים שהחסרתי.

כשהייתי כבת שבע יצאתי עם מורתי הנערה לטייל אחר הצהריים בשדרה מתחת לבית. עצרנו לנוח בכיכר שבקצה השדרה וראינו גבר יהודי זקן חוצה את הכיכר, לבוש קפוטה שחורה וחובש לראשו שטריימל. לפתע התנפלו עליו כמה נערים פולניים והחלו להכות אותו ולבעוט בו. כהרף עין עזבה אותי הנערה, בעודי רועדת ומבועתת. היא רצה לעבר הנערים, צעקה עליהם והרביצה להם בניסיון לחלץ את הזקן. לא הבנתי מהיכן שאבה צעירה זו אומץ להסתער על קבוצת הבריונים, שאלמלא כן היה הזקן מוטל על הארץ, ייתכן ללא רוח חיים. בעולמי המוגן בסביבת יהודים לא הכרתי את המושג 'אנטישמיות', והייתה זו הפעם הראשונה בה נחשפתי להכאת יהודי ולסבלו. את חוויית אותו יום אזכור כל חיי.

ביקורים בבית גרייצר בדומברובה

פעמים אחדות בשנה, בחופשות בין הלימודים ובחגים, נסעתי עם אמא לדומברובה לבקר ולהתארח בבית הורי אבא – סבא מנחם־מנדל וסבתא יונה־טויבה. משך הנסיעה לדומברובה קצר, כחצי שעה בלבד ברכבת או בחשמלית בנוף מרהיב וירוק. אמא נהגה להיפרד ממני זמן קצר לאחר בואנו וחזרה לסוסנוביץ; ייתכן שלא רצתה לשהות שם זמן רב כי זכרה את ההתנגדות לנישואיה, גם אם לא נאמר הדבר במפורש.

זיכרוני הראשון כילדה קטנה המבקרת אצל סבא וסבתא גרייצר, הוא מעבר חד מביתנו החדש והמודרני לעולם יהודי מסורתי. דומני שביתם בן מאות השנים היה גדול ביותר. לבית היו שתי כניסות: כניסה ראשית משער גדול שהובילה אל הבית, וכניסה משנית דרך פשפש קטן אל הבית והחצר. החצר, שנראתה בעיני ענקית, הפרידה בין מבנה המגורים שבו פעלה המאפייה לבין דירות השוכרים, ובה ניצב מבנה עץ קטן לשירותים עבור הדיירים. בביקורי בדומברובה בשנת 1990 חיפשתי את ביתם של סבא וסבתא. התאכזבתי להיווכח כי לא נשאר שריד מביתם ומהאזור כולו. במקום הבתים הישנים עומדים כיום מבנים מודרניים בני 17 קומות. נהגי מוניות שביקשתי את הדרכתם הצביעו על הרחוב: "זה מזמן לא קיים", צחקו.

בית המשפחה בדומברובה היה מלא תכונה והמולה בשל פעילותה המגוונת של סבתא יונה־טויבה. היא מינתה את דוד יוסף לפקח על התורנות במאפייה; יוסף נשאר לגור בבית הוריו לאחר שאחיו הגדולים

עלו לארץ, כפי שיסופר בהמשך. בשכנות לביתם גרה דודה גלה עם בעלה ושני ילדיהם, וגלה ניהלה את השכרת הדירות. כשפגשתי סבתא, תמיד הרעיפה עלי חום ואהבה, למרות שהייתה עסוקה רוב שעות היום. מאחר ולא ידעתי לדבר בשפת היידיש, שבה סבתא וסבא דיברו ביניהם, התפנתה תדיר לשוחח אתי בפולנית.

דודה גלה ושני ילדיה וסבתא יונה-טויבה

רוב הזמן הסתובבתי וחיפשתי תעסוקה בין חדרי הבית. בחצר הגדולה שיחקו ילדי השוכרים היהודים, שאיתם סבתא לא הרשתה לי לשחק; הלוא הייתי נכדתה הנכבדה ולא בת של שוכרים, והמעמד מחייב. גם עם בני־דודי, ילדיה של גלה, לא שיחקתי; הבן אמנם צעיר ממני בשנה והבת צעירה בכמה שנים, אך לא נקשרה בינינו חברות.

באחד מחדרי הבית ישב סבא ושנה בתורה במהלך היום, ואף אחד לא הורשה להפריע לו. הוא יצא מחדרו רק לאכול ובתום לימודו הלך לישון. מעולם לא מצא פנאי לשוחח עמי וייתכן כי לא דיבר כלל בשפה הפולנית. כליל שבת או חג הוזמנו יוסף ומשפחת גלה לארוחה חגיגית עם ההורים. לאחר שסבתא רחצה אותי בגיגית לבשתי בגדי שבת וישבנו

יחדיו לסעוד. הארוחות בושלו בידי עוזרת הבית וכללו מאכלים יהודיים אהובים עלי, כמו: געפילטע פיש, רגל קרושה, מרק עוף, בשר ותפוחי אדמה ובסיום לפתן מתוק.

זכורני עונג השבת ששרר בשכונה, שרוב תושביה היו יהודים. בשבת לפני הצהריים יצאתי מהפשפש לרחוב והתבוננתי בעוברים ובשבים. הגברים סיימו את תפילת הבוקר בבית הכנסת ויצאו לרחוב לבושי קפוטות של משי ולראשם חבוש שטריימל חגיגי, כמנהג חסידים. הם סרו למאפייה של סבתא ולקחו את סירי הצ'ולנט (חמין), אותם השאירו נשותיהם יום קודם לכן לבישול ממושך בתוך התנור הגדול. פועל גוי של שבת, שפיקח על המאפייה בשבת, מסר לכל אחד ואחד את הסיר השייך לו ובתוכו מאכל השבת המסורתי המהביל. העירוב בין קודש לחול הפליא אותי מאוד: גברים לבושים בהידור רב נושאים בידיהם סירים כבדים ומפרים את שלוות השבת.

ביקורים בבית זילברברג באולקוש

בחופשת בית־הספר בקיץ או בחגים לקחה אותי אמא לביקור באולקוש בבית הוריה. שמחתי מאוד לקראת כל נסיעה כי אהבתי את סבא דב וציפיתי לבליו עם חברתי הטובה בת־דודי שולה, בתו של דוד ישראל הגדולה ממני בכמה חודשים.

הדרך לאולקוש ארכה כשעה ברכבת. זמן קצר לאחר שהגענו לבית זילברברג, אמא נפרדה ממני ומבני משפחתה וחזרה מיד לעיסוקיה בסוסנוביץ. ייתכן כי גם כאן, כמו בדומברובה, לא רצתה לשהות יתר על המידה, אולי משום שזכרה את ההתנגדות לנישואיה או בשל נישואי אביה מחדש לאחר מות אימה.

האווירה בבית זילברברג באולקוש הייתה חמה ומשעשעת, שונה לחלוטין מזו של בית הסבים גרייצר בדומברובה. תמיד הרגשתי רצויה בבית סבא דב, אותו העדפתי על־פני כל האחרים. כששאלו אותי את מי אני הכי אוהבת, עניתי מיד: "קודם כל את סבא דב, אחר כך את אבא ואחר כך את אמא". סבא היה צנום וגובהו כ-1.9 מ' ובעיני, כילדה קטנה, דמה לענק בעל שיער ג'ינג'י וזקן ארוך שזור שיער שיבה לבן. למרות גילו המתקדם בשנות הששים המאוחרות לחייו, היה בעל מזג

תוסס ורוחו שובבה ונמרצת. כאדם פתוח ומודרני מצא איזון בין אמונה וקיום מצוות לבין העולם הנוכרי סביבו.

סבא דב גר בבית ישן בן מאות שנים. בקומת הקרקע פעל משרד סוכנות הבירה של סבא ולידו מחסן שבו מתקן מילוי בקבוקי בירה מחביות, שהיה רווי בריח המיוחד המתקתק של בירה תוססת. כשסבא רצה לשעשע אותי היה מעמיס על גבו חבית בירה ובהנפה אחת מחבר אותה למתקן. הפועלים צחקו ואני חשבת: "למה הוא סוחב?" אבל הייתי גאה בסבא החזק שלי. בקומה הראשונה נמצאו חדרי המגורים ומאחורי הבית חצר גדולה שופעת ירק ועצים. בפינת החצר נבנה בית נוסף עבור דוד ישראל, אשתו גניה ושתי בנותיו – חווה (אווה) המבוגרת ממני ושולה הצעירה. שעות רבות ביליתי באולקוש בחברתה של שולה, שהכירה את הסביבה היטב והובילה אותי במסלולי טיולים בהרים. במהלך טיולינו עברנו לעיתים ליד המנסרה של סבא, אותה ניהל דוד ישראל. אסרו עלינו להיכנס פנימה בשל הסכנה הכרוכה בשוטטות במנסרה. מבעד לגדר הצצנו וראינו מסורי עץ נעים הלוך ושוב בצלילים צורמים, פועלים מעמיסים בולי עץ על מסועים מתחת לסככה ומוציאים קורות עץ למשלוח.

אומנם את סבא דב פגשתי לעיתים רחוקות, אך אהבתיו מאד והוא השיב לי בחיבה ובתשומת לב. חשתי ניגוד בגישה וביחס אלי, בין אבא הטרוד בעסקיו לבין סבא דב שהתעניין במוצאות אותי ופינק אותי. בכל ביקור שלו בימי חול בסוסנוביץ הביא לי מתנות. זכור לי עימות שפרץ בביתנו בינו לבין אמא, על רקע זה: כשהייתי כבת שש או שבע קנה לי סבא מתנת יום הולדת יקרת ערך – סכין, כף ומזלג מצופים זהב. אז לא הבנתי, כמובן, מדוע סכו"ם זהב אינו מתנה הולמת לילדה קטנה.

אמא כעסה על כך ורבה אתו בקולי קולות, מה שלא חוויתי מעולם קודם כן. נבהלתי מאד ולא תפשתי מדוע חנה מעיזה לצעוק על אביה, אבל סבא לא יצא מגדרו וקרץ לי בעינו, אולי כדי להרגיעני ולהצחיקני. אני מעלה בזיכרוני מחזה מוזר למדי בארוחה המשפחתית: הוריי משתמשים בסכו"ם עשוי כסף ואני הקטנה, "הנסיכה" לבית גרייצר, אוכלת בסכין ובמזלג מצופים זהב. באותה עת, לא יכול היה מי מאתנו לנבא כי לסכו"ם זהב זה, שורש המריבה, תהיה חשיבות קיומית בהצלתנו בזמן המלחמה, שתפרוץ תוך כשנתיים.

חופשות עם אמא

מדי שנה, בקיץ או בתום תקופת החגים, ארזו אמא ומניה מזוודות לקראת חופשה מחוץ לבית.

אמא חשבה שאין כבית מרפא להתרענן ולרזות לאחר סעודות החגים הדשנות שהכבירו עליה; לכן את מרבית החופשות בילינו בעיירות שבהן נובעים מעיינות ספא. כבר בהיותי בגיל הגן נסעתי עם אמא ומניה לחופשות ואבא השתדל להצטרף אלינו במקומנו ולבלות איתנו סופי שבוע. לרוב לא נמצאו ילדים בין הנופשים, משום שאתרים אלה יועדו למבוגרים לשם טיפול רגוע, ואמהות השאירו ילדים בבית כדי לבלות שם ללא הפרעה. אבל חנה, כדרכה, נהגה בהתאם לתפישה ולא על-פי מוסכמות חברתיות וצירפה גם אותי לחופשות. לאחר שהתחלתי ללמוד בבית-הספר בסוסנוביץ נסעתי לחופשות עם אמא, ומניה נשארה בבית. אז שכרה אמא סטודנטית מקומית שתעסיק אותי כאשר היא טופלה בספא.

מימין לשמאל: מניה, חווה, חנה

אתרי המרפא אליהם נסענו היו מרוחקים מאות ק"מ מסוסנוביץ. לעיתים נסענו לעיירה לוכאצ'וביץ במזרח צ'כוסלובקיה, ובעיקר לשתי עיירות מרפא גדולות ומפורסמות – קרלובי וארי (קארלסבאד) ומאריאנסקי לאזנה (מאריינבאד) במערב צ'כוסלובקיה. גרנו בחדר שכור בפנסיון בכל תקופת הנופש. אמא יצאה מדי בוקר לטיפול בהמלצת הרופא באחד ממעיינות המרפא: בספל גדול מילאה מים מינרליים חמים מפי ברז המחובר לנביעת המעיין. את המים לגמה מדי פעם תוך כדי הליכה נמרצת במשך כשעה במרפסת גדולה, שבמרכז מזורקה שופעת מים מינרליים. ריח המים לא היה נעים וטעמם מריר או מלוח, אבל המבריאים העריכו את סגולתם הרפואית והתמידו בשתייתם.

השוני בין החופשות ניכר בעיקר במסלולי הטיולים או באטרקציות שהציעו העיירות לנופשיהן. כדי לגוון את נופי החופשה בקרנו בערי קייט אחדות בתוך פולין, גם אלה המרוחקות מאות ק"מ מסוסנוביץ: נסענו ברכבת צפונה עד חופי הים הבלטי לעיר גֶדְנֶסְק (דנציג בגרמנית), או לעיר גדינֶה. בחורף נסענו דרומה לעיירות הנופש המושלגות זְקֹפְנָה או רֶבְקָה שבהרי הטאטרא.

בזיכרוני שמורות חוויות מהחופשות המשותפות עם אמא: אנו יושבות על גשר בגינה יפנית בלוקאצ'וביץ, עורכות טיולים קצרים בשבילי הרים, נוסעות בעגלה ביער ומבלות בבית קפה, רוחצות בבריכת הפנסיון. תמונות אחדות שנותרו ברשותי מזכירות נשכחות מחופשה בעיירה רֶבְקָה: אני יושבת על סוס לבן ואוחזת ברסן, או צועדת בין אבא ואמא ואוחזת בידיהם.

חווה בחופשה בעיירה רבקה

כמה ארועים הותירו בלבי רושם רב: הייתי בת שבע או שמונה ושהינו בחופשה בלוקאצ'וביץ. יום אחד, לאחר שסיימנו לאכול ארוחת בוקר במרפסת חדרנו, אמא יצאה לטיפול שגרתי במעיין המרפא, וביקשה שאחכה לסטודנטית שתיקח אותי לטיול. כשהנערה בוששה לבוא החלטתי, לאחר המתנה ארוכה והתלבטות, לעזוב את החדר. יצאתי לרחוב וצעדתי לכדי עד שהגעתי לאותה נביעת מעיין שם שהתה אמא.

חווה עם ההורים חיים וחנה בחופשה בעיירה רבקה

בזמן שאמא טרחה בטיפולים שוטטתי בעיירה, בילדותי עם מניה ומאוחר יותר עם סטודנטית שטיילה אתי ושמרה עלי. לאחר מנוחת צהריים יצאנו אמא ואני לבית קפה או למסעדה, לבילוי ולהתכוננות בנופי העיירה ובנופשים המתהלכים ברחובותיה. כשאבא הצטרף אלינו בסופי שבוע, הוריי טיילו לעת ערב ואני שבת לחדר עם השמרטפית לשנת לילה.

חווה בחופשות

לשכנע אותי עלה בתוהו. בסופו של דבר הם הושיבו אותי על ספסל ליד קיוסק, והודיעו: "אנחנו עולים ואת תשבי כאן ותחכי לנו". ואני, הקטנה, העדפתי שהוריי יכעסו עלי ואשב לבדי עד שובם ובלבד שלא אתקרב לשני הנפילים המאיימים.

חוה עם ההורים חנה וחיים בחופשה על שפת הים הבלטי

ארץ־ישראל, פעם שנייה

אבא לא עסק בפעילות ציונית אקטיבית מאז שובו לסוסנוביץ בשנת 1929. ובכל זאת, רשמיה של ארץ־ישראל הותירו בליבו חותם עז והכרה ברורה כי יום יבוא וגם אנחנו נעלה לארץ־ישראל.

מגיל צעיר ניטעה בי התודעה כי כשאהיה בת 12 ואסיים את לימודי בבית־הספר העממי בסוסנוביץ, אסע לארץ לבית דודתי רחל ואלמד בגימנסיה 'הרצליה'. מעולם לא שאל אבא לדעתי בעניין. זו הייתה שאיפתו והוא קיווה כי תתגשם בקרוב. בהיותי כבת שש או שבע נסענו, הוריי ואני, לבקר ביריד תעשייתי בינלאומי בעיר קטוביץ. "מה את רוצה שאקנה לך?" שאל אבא. התבוננתי בתצוגה של מכוניות, ביניהן מכונית ספורט אדומה ויפה. "את זה", הצבעתי על המכונית האדומה שמצאה חן בעיני. אבא הגיב: "אנחנו לא בארץ שלנו, אנחנו נמצאים כאן רק באופן ארעי", והוסיף: "לא נקנה פה שום דבר בריקיימא. כשנגיע לארץ־ישראל נקנה דברים שבהם נשתמש שנים ארוכות".

היא כעסה עלי מאוד: הרי מעולם, גם בבית בסוסנוביץ, לא הרשתה לי לצאת לבדי מהבית. מה פתאום העזתי ללכת לבד ברחוב לא מוכר!

חוה עם אמא בחופשה על שפת הים הבלטי

בהיותנו בגדנסק או בגדיניה, יצאנו אמא ואני באחד הימים לבלות על שפת הים הבלטי. אמא לא לבשה בגד ים ונשארה על החוף לשמור עלי. נכנסתי לבדי למים והרגשתי שרגלי נתפשה בחריץ בתוך הסלע. ניסיתי בבהלה למשוך את הרגל אבל זו ננעצה עמוק יותר ויותר. נופפתי לאמא, סימנתי לה שאני במצוקה וראיתי אותה רצה וקוראת לעזרה. לא זכור לי כיצד יצאתי מהמים אבל מאז סירבתי בתוקף לשחות. שנים מאוחר יותר, כשהלכתי עם אמא לחוף הים בתל אביב, זכור לי שאמא שאלה: "למה את לא נכנסת למים?" ועניתי לה: "אני לא שוחה יותר". טבלתי את גופי עד מותני ויצאתי מהמים.

בהיותי כבת שש או שבע ביליתי עם אמא ואבא בנמל גדול לחופי הים הבלטי. בים עגנה ספינה מפוארת של אפנדי טורקי עשיר, במרחק מה מהמזח. כל החפץ בכך הוזמן לעלות על הספינה ולבקר בה. סירת משוטים הפליגה הלך ושוב מהמזח אל הספינה ובה חתרו שני גברים שחורים ענקיים, עירומים בפלג גופם העליון, לבושם מכנסיים רחבים בלבד ולראשם טורבן. עמדנו בתור על המזח כדי להיכנס לסירה. כשראיתי את החותרים המפחידים שבסירה נתקפתי חרדה, והודעתי להוריי שאני מסרבת לחלוטין לעלות עליה. הם כעסו עלי, אך כל ניסיון

באמצעות מכתבים ששלחו רחל אחות אמא והאחים של אבא אלינו לפולין, עקבו הוריי מקרוב אחר ההתפתחויות בארץ בכלל וקורות המשפחה בפרט. משפחת קרנץ עם שלושת ילדיהם השתקעו בחיפה. בשנות הארבעים עברו להתגורר בתל אביב ולימים היו אלה שאירחו וקלטו אותנו לראשונה בהגיענו לארץ. מאיר התחתן עם גניה רוזנבלט; הם גרו עם שני ילדיהם בחיפה והתפרנסו מניהול מכולת. שמואל התחתן עם גניה גרונלנד; הם גרו עם שני ילדיהם בקרית ביאליק ושמואל עבד כנהג מונית ונכנס כשותף בתחנת מוניות. דב התגייס כ"גאפיר" (נוטר) למשטרת היישובים העבריים בפיקוד בריטי; הוא התחתן עם בת-שבע ברדין והם גרו עם שני בניהם בחיפה. לאחר שפרש מהצבא הבריטי רכש דב משאית ועסק בחלוקת גז. בתום המלחמה הגיע יוסף לגרמניה, שם התחתן עם מינה מנדל ונולדה להם בת בכורה. בשנת 1947 עלתה המשפחה לארץ. ביוזמת חיים הבכור, אספו האחים כסף וקנו דירה ליוסף בקרית ביאליק, שם נולדה בתו השנייה.

חיים וסבא דב ליד הכותל המערבי

סבא דב ואבא חיים היו בני משפחתנו האחרונים שביקרו בארץ-ישראל בטרם פרצה המלחמה. סבא רצה לבקר את משפחת בתו רחל קרנץ, וחנה ביקשה מחיים שיתלווה אליו. "הוא לא יצליח לנסוע לבדו", אמרה, "גילו קרוב לשבעים שנה". שניהם הפליגו לארץ בשנת 1938; לא ידועים פרטים על המסע אלא מתוך תמונות, בהן נראים סבא דב מתפלל ליד הכותל המערבי ולידו חיים וחבר קרוב, מסיירים במוסדות

בשנת 1929, עם תחילת "העלייה החמישית", עלתה לארץ משפחת רחל קרנץ אחות אמא. בשנות ה-30 עלו לארץ בזה אחר זה שלושת אחיו של חיים וביוזמתו. באותה עת גויסו בפולין צעירים לצבא: חיים ואחיו יוסף ויחזקאל השתחררו מהגיוס באופן אוטומטי בשל פסילה רפואית של רגלים שטוחות ("פלאטפוס"). ברם, שלושת האחים האחרים – מאיר, שמואל ודב היו חייבי גיוס. עם התקרב מועד גיוסם סייע להם חיים לקבל אשרת תייר ולהפליג לארץ. ראשון עלה מאיר בשנת 1931, אחריו שמואל והאחרון דב בשנת 1934.

חיים (באמצע) בפגישה עם אחיו בחיפה (רחל קרנץ לידו)

חיים (יושב ראשון משמאל) בפגישה עם אחיו והמשפחה בחיפה.

אברהם נולד

בהיותי בת יחידה ביקשתי מהוריי תכופות שיביאו לי אח או אחות. כשמלאו לי שמונה שנים נולד אחי, בג' תמוז תרצ"ט, 20 ביוני 1939, במשקל כ-2.9 ק"ג.

אותו בוקר קמתי כדרך שגרה והתכוונתי ללכת לבית-הספר. בבית הורגש מתח, משום שגילה של אמא 39 שנים, שנחשב מבוגר יחסית ללידה. מניה עזרה לי להתלבש והכינה ארוחת בוקר. לפני לכת ניגשתי לאמא שישבה על המיטה ערה ורעננה, וכהרגלה הברישה וקלעה את שיערי. בסיום יום הלימודים המתנתי זמן רב למניה שתבוא לאסוף אותי. בית-הספר התרוקן מתלמידים ואף אחד לא הגיע לקחתני. החלטתי ללכת הביתה לבדי במסלול הקבוע. כשהתקרבתי לבית ראיתי את מניה מנופפת אלי מהמרפסת בהתרגשות: "יש לך אח", קראה. רצתי מהר פנימה. הבית היה שקט, נקי ומסודר, כאילו לא נולד בו תינוק זה עתה. הסדינים כבר היו מכובסים ותלויים על חבלים במטבח. נכנסתי לחדרה של אמא שאחזה בידה תינוק קטנטן וחמוד, ללא שערה לראשו. אחי.

הוריי בחרו לתינוק את השם אברהם, ואנו קראנו לו בחיבה 'אדש'. אבא הזדרז ושלח גלויה לבני המשפחה בארץ ובה הבשורה על לידת הבן (תמונת הגלויה בעמוד 122).

באותה תקופה מאושרת לא היה יכול איש להעלות בדעתו איך ייכרך גורלנו, של אדש ושלי, בתוך פרק זמן קצר ועד כמה יהיו חייו של אחי תלויים בי. כעשרה שבועות לאחר לידת אברהם פרצה מלחמת העולם השנייה.

למחרת הלידה הצטרפה לצוות הבית אומנת לטיפול בתינוק, המכונה בפולנית "נונה". אמא הכתיבה לה סדר יום ופעילויות שונות. אדש שכב בחדר של אמא ונונה הגישה אותו להנקה, רחצה אותו, החליפה

הישוב בירושלים העברית ונפגשים עם בני המשפחה בחיפה. במהלך הביקור קנה סבא מגרש על הר ארבל אך היום אין בדינו תיעוד לכך. חיים הפקיד 1,000 לירות שטרלינג שהביא מפולין כחשבון על שמו בסניף בנק אנגלו-פלשתינה ביפו. אבא לא העלה בדעתו מה יהיו גלגוליו של סכום כסף זה ואיך יתמוך בנו בראשית דרכנו בארץ, שאליה הגענו רק לאחר תלאות ונדודים...

רחל הפצירה בסבא דב שיישאר בארץ ולא יחזור לפולין. היא חשה שמלחמה הולכת וקרבה וסכנה מוחשית נשקפת ליהודי אירופה. סבא סירב, באומרו: "אני זקן מדי להתחיל בארץ מחדש, וצעיר מדי כדי להישאר כאן ולמות". לאחר שנפרדו בצער רב מרחל ומהאחים לבית גרייצר, חזרו סבא וחיים לפולין.

חיים וסבא דב בסיור בירושלים

חיתולים וטיפול בו יומם ולילה. מאחר שאחי נולד במשקל נמוך יחסית, דרשה אמה כי ידאגו לשלומם במיוחד בתקופת הינקות. נונה עטפה אותו בצמר־גפן ששמר על חום גופו ולא הרשתה לאיש להתקרב אליו. אפילו אני, בסקרנותי לראות את התינוק, הצצתי בו מדי פעם אבל לא ניגשתי אליו ולא ליטפתי אותו.

עשרה ימים לאחר לידת אחי הסתיימה שנת הלימודים. שלא כבכל קיץ, לא הורגשה הפעם בבית תכונה לקראת יציאה לחופשה. אמה התעייפה בלידה ובהנקה ואת רוב עיתותיה הקדישה לאדש. בפעם הראשונה בחיי נשלחתי למחנה קייטנה של ילדים יהודים, הרחק מהבית. נותרתי שם לגמרי לבד, רחוקה מאמא, ממנייה ומהבית. הרגשתי בודדה, נמלאתי געגועים וקנאתי באחי הקטן שנשאר בביתנו החמים. במהרה הסתבר שגם אמה חשה כמוני, וכעבור כמה ימים באה לבקר אותי, עם אדש שוכב בעגלה ועם נונה. התרגשתי ושמחתי מאד לבואם, אבל לא רציתי שייכנסו לתחום הקייטנה. מה יגידו חברי כשיראו את אחי והוא קירח לגמרי, בלי שיערה לראשו? התביישתי.

הצטרפותו של תינוק למשפחה שינתה את סדרי הבית. אמה נחה והניקה את אדש, ויצאה מדי פעם לפגוש חברות. מניה עסקה כרגיל בעבודות הבית ובכביסת ערימות חיתולים. אני, כבת האחראית הבכורה במשפחה ניסיתי לעזור ככל יכולתי. חודש יולי חלף ונותר עוד חודש לפתיחת שנת הלימודים הבאה, לה חיכיתי בקוצר רוח.

בימים אלה חשתי שינוי באווירה בבית ושמעתי קטעי שיחות משונות בין הוריי. הייתה זו תקופה של חוסר ודאות פוליטית באירופה, רוחות מלחמה נשבו, האנטישמיות גברה והיהודים הרגישו בסכנה מתקרבת. הוריי החליטו כי עלינו לעבור לוורשה בהקדם. בסוף אוגוסט 1939 התקשר חיים מוורשה לחנה, בשיחה בהולה: "קחי את הילדים ואת נונה ובואו הנה", אמר, "כל יום עלולה לפרוץ מלחמה, ובסוסנוביץ יותר מסוכן מאשר כאן". מזוודות נארזו במהירות ואנו עלינו על הרכבת; הסתבר כי הייתה זו אחת הרכבות האחרונות שיצאו מסוסנוביץ. מניה נשארה לשמור על הבית ולחכות לנו, בציפייה שנחזור בקרוב.

לאחר נסיעה ארוכה ומתוחה ברכבת הגענו לוורשה, אפופי חששות מפני הבאות. אבא קיבל את פנינו בתחנת הרכבת ונסענו למשרד של חברת 'אופל'. מנהל המשרד הפולני יעץ לחיים: "אדון גרייצר, עשית טעות גדולה. פה יהיו הקרבות הכבדים ביותר. למה הבאת את אשתך

והילדים לכאן? תוציא אותם מוורשה". אבא שינה מיד את דעתו והחליט כי עלינו לעזוב את העיר. לאחר עיכוב של שעות במשרד, עלינו אמא, אחי, אני ונונה שוב על רכבת ונסענו כמה עשרות קילומטרים לעיירת הנופש אוטוֹוֹצֶק (Otwock), שם שכרנו חדר בפנסיון. יומיים מאוחר יותר, ב-1 בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה.

שמייס מתקדרים

ימי המלחמה הראשונים באוטוֹוֹצֶק זכורים לי היטב. בשעות הבוקר השקפתי החוצה מבעד חלון חדרנו. אמא סירקה את שיערי כשלפתע נשמע רעש עצום של מנועי מטוסים מתקרבים. המטוסים השליכו המון חפצים בלתי מוכרים שהתעופפו בשמיים ונפלו במהירות. בעודה עוסקת בקליעת צמותיי, צלצל חיים מוורשה וחנה מיהרה לדווח: "טסים מעלינו אווירונים וזורקים אולֹוֹטֶקִי" (ניירות תעמולה). "הניירות" פגעו בקרקע והתפוצצו בהדף. הבנו שאלו הן פצצות, ואמא המשיכה בשיחה וצעקה: "מפציצים, מפציצים".

חיים עזב את עסקיו בוורשה ועלה מיד על רכבת שנסעה לאוטוֹוֹצֶק. הוא הגיע אלינו למרות האנדרלמוסיה שנשתררה, ועתה שמחנו שאנו ביחד. לשאלתי מדוע הפציצו אותנו, השיב אבא: "אלה מטוסים גרמנים שנשלחו להפציץ את וורשה. תותחים פולנים נגד־מטוסים הבריחו מוורשה את המטוסים הגרמנים, ובשובם לגרמניה רוקנו את הפצצות על אוטוֹוֹצֶק".

חיים טילפן מאוטוֹוֹצֶק לאחיו יחזקאל, שנותר במשרד בוורשה, וביקש שיאסוף כסף מזומן במשרד וכסף מהבנק ויבוא אלינו במהירות. ביורר טלפוני עם המשרד העלה שאכן יחזקאל כבר עזב את וורשה. כעבור יום־יומיים התקשר יחזקאל לחיים וסיפר שאמנם יצא לדרך, כפי שסיכם עם אבא, אך בשל ההפצצות הסיטו את הרכבת מזרחה והוא הגיע לעיר לבוב (Lwów), (כיום לביב, אוקראינה).

שהינו באוטוֹוֹצֶק כשבוע. אמא הקדישה את רוב זמנה לאדש ולמרבה המזל, היה לה די חלב להניקו בכל עת שבכה. אמא הרשתה לי לצאת מהחדר כדי לשחק ביליארד באולם של הפנסיון, שבו לא נמצאו כלל ילדים. למדתי לשחק ביליארד בעצמי, לפי חוקים משלי שאני המצאתי, כמו ששחקתי לבדי בבית בימים עברו.

הרכבות פסקו לגמרי לנוע. מבעד לחלון חדרנו ראיתי לחרדתי שיירות של משפחות פליטים שחצו את העיר וברחו מזרחה לכיוון

רוסיה. חלק מהפליטים הלכו ברגל ועל גביהם שקים, ואחרים העמיסו מה שניתן על עגלות. המטוסים הגרמנים חגו, צללו וירו עליהם בכוונה.

הוריי החליטו שאין טעם להישאר באזור הקרבות באוטוֹוֹצֶק, הרחק ממשפחתנו ומביתנו בסוסנוביץ. חיים שמר על קשר רציף עם משרד החברה בוורשה והתעדכן במתרחש בעיר המוקפת בידי הגרמנים. הוא ביקש ממנהל המשרד הפולני שיארגן עבורנו נסיעה לסוסנוביץ במונית. הסתבר כי גיסו של המנהל עובד כנהג בקונסוליה האמריקנית בוורשה, והוא הסכים לקחתנו מאוטוֹוֹצֶק תמורת תשלום הגון. זמן קצר חלף ובפתח הפנסיון עמדה מכונית גדולה של הקונסוליה האמריקנית ועליה מתנוססים דגל אמריקני וסמל הקונסוליה. בחסות הדגל האמריקני נסענו לוורשה ונכנסנו למשרד.

המנהל פנה לחיים בהצעה דרמטית: "מפנים מפולין משפחות של דיפלומטים אמריקנים", אמר. "יש שני מקומות פנויים במטוס האחרון הממריא לארצות־הברית. אתם יכולים לקחת את הילדים ולעלות עכשיו על המטוס". ההזדמנות לעזוב את פולין בדרך האוויר ולהינצל הייתה, בדיעבד, חד־פעמית שלא תחזור על עצמה. אך הוריי לא היססו כלל, בהשיבם: "הורינו נמצאים כאן וזקוקים לנו בזמנים הקשים. אנחנו נשארים בפולין ולא נברח. ממילא המלחמה לא תימשך זמן רב". מוורשה נסענו עם הרכב הדיפלומטי היישר לסוסנוביץ.

סוסנוביץ אחרת

במסגרת הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שנחתם בחשאי בין רוסיה וגרמניה באוגוסט 1939, חולקה פולין לאחר כיבושה בידי הגרמנים כבר בתחילת המלחמה: לבוב, וילנה וגליציה במזרח פולין סופחו לרוסיה; מרכז פולין והעיר קראקוב נכללו בשטח חסות גרמני ובו מינהל כללי שכינויו "גנרל-גוברנמן". חבלי זגלמביה ושלזיה בדרום ובמערב פולין, העשירים במחצבים, סופחו לשלטון הרייך הגרמני.

בסוסנוביץ, שנמצאה עתה תחת שלטון גרמני ישיר, שררו הרס וחורבן בשל ההפצצות ורבים נמלטו מאימת הקרבות. רחובות העיר שממו, מצרכי מזון אילו ומעל בתים רבים נתלו דגלי המפלגה הנאצית. בבית חיקתה לנו מניה, שאליה התגעגעתי מאד. אמנם עברו רק כמה שבועות מאז שעזבנו אבל דימיתי כי עבר נצח. פגשתי עתה את מניה

בתחושת רווחה של חזרה לבית שאהבתי, ולכאורה לא השתנה בו דבר. מניה ומכרים של הוריי סיפרו על ההתרחשויות בעיר בזמן היעדרנו: ב-4 בספטמבר 1939 נכנסו לעיר כוחות צבא גרמני (וורמאכט), ירו על בתים והרגו אנשים רבים. גברים יהודים כונסו בכיכר העיר וחיילים התעללו בהם ועינו אותם עד מוות. הגרמנים חיפשו בתים מרווחים באזורי יוקרה להחרימם כמשרדים למפקדות הצבא. גרמנים נכנסו גם לביתנו ושאלו את מניה האם מתגוררים בו יהודים. מניה הנאמנה השיבה: "זה ביתי", וכך הצילה את הבית למעננו לפרק זמן קצר.

אבא ירד מנכסיו בן-לילה; העסק שניהל בוורשה הופצץ והחברה בסוסנוביץ נסגרה. הוריי הפכו מזוג מבוסס, שלא חסר דבר, לאנשים האוגרים פרוטה לפרוטה ומחשבים את צעדיהם. הם נאלצו להתמודד עם מציאות אכזרית ובלתי צפויה במצבים קשים ביותר; לא ניתן לצפות מה יילד יום. ימים ספורים לאחר שחזרנו הביתה עזבה האומנת נונה ונותרנו חמישה: אבא, אמא, אדש, מניה ואני. צווים והגבלות הוטלו מדי פעם על כלל תושבי העיר היהודים, הן על עשירים ובעלי מקצועות חופשיים והן על בעלי מלאכה ופועלים פשוטים. על ילדי היהודים נאסרו הלימודים כליל, בין אם במוסדות חינוך או באופן פרטי. בתי-הספר נסגרו וכך גם הגימנסיה היהודית, שבה הספקתי ללמוד רק שנתיים.

לאחר זמן-מה קיבל חיים מאחיו יחזקאל מכתב שנשלח מלבוב, שנשלטה עתה בידי הרוסים. יחזקאל העריך כי בלבוב מצבו בטוח יותר משום שהיה ברשותו סכום כסף ניכר. יוסף, אחיו של חיים, סיפר לנו לאחר עלותו ארצה בתום המלחמה, על הטרגדיה שקרתה ליחזקאל. יחזקאל יצר קשר עם יוסף, שנותר בדומברובה, והציע לו להצטרף אליו בלבוב כך שיעברו ביחד את תקופת המלחמה. שני האחים קבעו נקודת מפגש על גבול פולין

יחזקאל גרייצר

החדש: לפי התוכנית, יחזקאל יגיע מצידו הרוסי של הגבול ויוסף מהשטח הפולני שבשליטת הגרמנים. שם יבריה יוסף את הגבול מזרחה ויחבור ליחזקאל.

השניים אכן נפגשו כמתוכנן, אך לרוע מזלם נתפשו בידי חיילים רוסיים שומרי הגבול ודרכיהם נפרדו: יוסף שבא מהשטח הפולני, נחשב בעיני הרוסים לפליט שברח מהשלטון הגרמני. הוא נשלח הרחק להרי אורל לעבוד במפעלים שייצרו עבור המאמץ המלחמתי הרוסי. יוסף עמל בפרך, אך חי כאחד הרוסים ואף צפה במופעי תרבות לפועלים. אולם מזלו של יחזקאל, שהגיע לפגישה מהשטח הרוסי, לא שפר; על גורלו המר שמענו מפי אדם שהכיר אותו, רק בתום המלחמה. יחזקאל נחשד כמי שרוצה לברוח מרוסיה ונחשב למרגל, או לפחות בוגד, ונשלח להשיט גאלריות (ספינות משוטים) בים השחור. אסירים פוליטיים הועסקו כעבדים בהשטת ספינות רוסיים כדי לחסוך בדלק חיוני יקר מציאות. יחזקאל השיט ספינות עד שחלה ונשלח לבית-חולים, משם לא שב.

זמן-מה לאחר בואנו לסוסנוביץ הצליח חיים, באמצעות קשריו, לעזור למשפחתו של מהנדס מכרות פולני בדומברובה – ייד מבאי ביתנו משכבר הימים. המהנדס נרצח בידי הגרמנים עם פרוץ המלחמה, יחד עם רבים מאנשי האליטה והאינטליגנציה הפולנית שנחשבו אויבי המשטר הנאצי. אלמנתו פנתה לחיים וביקשה את עזרתו להימלט עם בנה מפולין. חיים, שאת עצמו ואת בני משפחתו לא חילץ מפולין כאשר נקרתה לידיה אותה הזדמנות נדירה, מצא דרך להכריח אותם לשווייץ באמצעות הצלב האדום.

צרות וגזירות

הגרמנים הקימו בסוסנוביץ גוף "יודנראט" (Judenrat), בראשותו של משה (מוניק) מריץ, עם יחידה של שוטרים יהודים ומחלקות לטיפול בענייני יהודים ובחלוקת מקומות עבודה.

צו רדף גזירה למן תחילת הכיבוש. עתה הצטוו יהודים, שגרו בבתיים גדולים בשכונות יוקרה, לפנותם ולעבור לאזור אחר בעיר. בכך השיגו הגרמנים את מטרתם להחרים ולבזוז בתים ורכוש יהודי יקר ערך, לרכז יהודים באזור מצומצם ומאוחר יותר להעבירם לגטו. וכך, כחודש לאחר

שחזרנו לבית ברחוב פיירצקגו וקיוונו כי חיינו התייצבו, נאלצנו לעזוב ולנדוד לבית אחר. מניה נצמדה אלינו למרות כל הקשיים וחרף האיסור והעונש שחל על פולנים לעבוד בבתי יהודים. אמא ניסתה לשדל אותה לעזוב אותנו, אבל מניה סירבה: "אתם המשפחה שלי", אמרה, "אני נשארת אתכם".

אמא ומניה ארזו במזוודות ובקופסאות בגדים, תכשיטים שקיבלה אמא מדי חג מאבא ודברי ערך מיטלטלים, שיוכלו לתמוך בקיומנו הרופף. רהיטים מועטים נערכו על עגלה, ובבית הושארה כל תכולתו לרבות רהיטים כבדים וחפצים אישיים ויקרים ללב. קשה להעריך את גודל המשבר שחשה אמא, בהותירה אחריה בית מלא חיים וספוג בזיכרונות, שאליו לא תשוב יותר. עברנו לבית אחר ברחוב ראשי, ומשם נדדנו שוב לשכונת יהודים ענייה בקצה העיר. זכור לי שמחלונות הבית השקפתי סביב על כרי דשא ועל מסילת הרכבת.

בחוודש נובמבר 1939 התפרסם צו המחייב כל יהודי, מזקן ועד טף, לענווד על זרוע שמאל סרט לבן עם מגן־דוד כחול. מאוחר יותר הוחלף הסרט בהצמדת טלאי צהוב בצורת מגן־דוד על חזית הבגד. באותן פעמים מעטות שיצאתי מן הבית, אמא חזרה והזכירה לי: "אל תשכחי את הסרט". ברור שלא יכולתי לשכוח סמל זה על זרועי – הרגל בזוי במסכת ההשפלות שעברנו.

הגרמנים החלו בהפקעה שיטתית של רכוש מידי הקהילה; עסקי היהודים בחבל זגלמביה נרשמו ולאחר מכן הוחרמו "לטובת הרייך". מונו להם אפוטרופוסים, מרביתם "פולקסדויטשה" (בני הלאום הגרמני שהתגוררו בפולין) אשר כונו בשפה העממית "שוואבים", שגרו שנים רבות בעיר והתערו בקהילה הפולנית. לא פעם המשיכו השוואבים להעסיק יהודים בעלי העסקים שהוחרמו, תמורת סכום מגוחך. יהודים רבים חיפשו סיוע ועזרה אצל שוואבים, אותם ניתן לשחד במתן כסף וחפצי ערך.

אבא תר אחר פרנסה למשפחתנו וניצל את קשריו משכבר להשיג עבודה במנסרה בקצה העיר. כל יום השכם בבוקר הלך למנסרה שנוהלה בידי פולקסדויטשה והועסק שם בתפקיד משרדי, ובערב שב הביתה. המשכורת הזעומה שקיבל סייעה לנו במידת־מה לצורכי קיום יום־יומי. אולם, חשיבותה של העבודה במנסרה הייתה בכך שכל כרטיס עבודה, לא משנה מה טיבו, זיכה את בעליו ברישיון זמני לחיים. מי שהחזיק

בעבודה נחשב חיוני לכלכלה וקיווה שהוא ומשפחתו יהיו מוגנים באותם ימים טרופים.

הגרמנים הטילו שעות עוצר על היהודים בלילה, משבע בערב ועד למחרת בשבע בבוקר. בשעות אלה נאסר עליהם לצאת החוצה מבתיהם. יציאה לרחוב הייתה בגדר סכנת חיים, ויהודי הנמצא מחוץ לבית עלול להיירות בו במקום. נוכח הצו החדש שמרה עלי אמא יומם ולילה. לא ירדתי לרחוב, הייתי מרותקת לבית כל היום ושמרתי על התינוק.

המבוגרים השתדלו לעבוד, אך חששו מאסון קרב בכל רגע ורגע. העוצר הכפוי גרר קשיים רבים בחיי יום־יום ומחסור במזון. תושבי העיר כולם, פולנים כיהודים, קיבלו תלושי מזון ונאלצו לעמוד שעות ארוכות בתורים בפתחי חנויות ומאפיות כדי לקבל את מנת המזון הקצובה להם. הפולנים ניצלו את שעות הבוקר המוקדמות, שבהן היהודים בעוצר, ועמדו ראשונים בתורים לקניית אוכל. כשהגיעו היהודים לקבל את מנתם לא נשאר כמעט דבר. יהודי שינסה לפרוץ לתור של פולנים, עלול לשלם בחייו. נודע לנו על יהודי שהתלונן לפני גרמני שומר מאפייה, כי לא נשאר עבורו לחם אחרי העוצר, ובתגובה ירה בו הגרמני והרג עוד יהודי, להרתעה. כל עוד מניה נמצאה איתנו היה מצבנו טוב יחסית. מניה יצאה מהבית השכם בבוקר, עמדה בתור עם הפולנים וקנתה אוכל אצל מכרים פולנים בתלושים של כל בני המשפחה.

המצרכים המוקצבים המועטים שמניה הצליחה להביא הביתה לא השביעו את הרעב המציק. בלית ברירה נקנה החסר בשוק השחור שפרח בין דוכני הפולנים, שעדיין קיימו מגע עם יהודים. פעם התלוויתי למניה בדרכה לשוק. ניגשנו לדוכן כעכים והמוכר נתן לי בייגלה. אני, מקפידה עדיין על נימוסי הטובים, הודיתי לו באדיבות וקדתי קידה קטנה. מוכר הבייגלה נאלם דום והתבונן בי בהשתוממות. לא הבנתי מדוע, הרי הודיתי לו כפי שחונכתי. מניה אמרה לו: "עזוב, היא לא יודעת מה ערכו של כסף, היא אפילו לא יודעת שצריך לשלם בעד בייגלה". עד כדי־כך היו חיי מנותקים מהמציאות הקשה.

צהבת

יום קיצי אחד שבה מניה הביתה עם שני מצרכים יקרי מציאות שהשיגה: ביצה ופרוסת בשר. אמא חילקה את "האוצר" בין אחי לביני: אדש זכה

לביצה ואני, הגדולה, קיבלתי את מנת הבשר. הסתבר כי הבשר היה מקולקל, משום ששעות אחדות לאחר מכן נתקפתי כאבי בטן כתוצאה מהרעלת קיבה חריפה. אמא הבינה כי מצבי הולך ורע ועליה להיוועץ מיד ברופא, והזמינה אלינו "פלצ'ר". ה"פלצ'רים" היו סטודנטים יהודים לרפואה שסיימו את חוק לימודיהם ועברו מבחנים סופיים, אך לא קיבלו תעודת רופא; זאת משום התחיקה הפולנית האנטישמית שהגבילה מדי שנה את מספר היהודים הזכאים להסמכה כרופאים. הפלצ'רים נודעו כרופאים טובים וגם פולנים העדיפו לפנות אליהם בחוליים.

אמא לא סיפרה לפלצ'ר על מנת הבשר שאכלתי, מחשש הלשנה. הוא איבחן את מחלתי כ"אינפלואנצה" (שפעת), ונתן לי זריקה שלא הועילה כלל. מצבי החמיר והתפתח לצהבת קשה, וכך לא נותרה ברירה אלא להזעיק רופא פולני לטפל במחלתי. אמא ביקשה מרופא פולני מומחה שהכירה בעיר לבוא אלינו ולבדוק אותי, תמורת תשלום. הרופא נעתר לבקשתה, בגילוי נדיר של חסד וחמלה בהסכמתו לעזור ליהודים: פולני שנתפש או נחשד בסיוע ליהודים הסתכן שיוצא להורג עם בני משפחתו. לאחר שנבדקתי, הורה לי הרופא להישאר מרותקת למיטה. אבא בנה עבורי דרגש כמיטה, ממנה לא ירדתי זמן רב אלא לשירותים. הרופא קבע דיאטה מבוססת על אורז וציווה עלי לשותות מי אורז לאחר הרתחתם. אמא דחקה במניה להתאמץ ולהשיג בשוק אורז – מוצר שאזל כליל באותם ימים. במהלך מחלתי הגיע הרופא לבקרני מדי פעם והזריק לי ויטמינים להאצת החלמתי. מאז שחליתי בקיץ חלף זמן רב, ובקומי בריאה החלו לרדת גשמי סתיו כבדים. לא אשכח את הרופא הפולני שהציל את חיי בסיועו, ודמותו שמורה בליבי כנוגה בימי חשיכה.

בגרות בטרם עת

בשנות המלחמה הייתי מבודדת מחברת ילדים בני גילי. אבא הלך לעבודה מדי יום ואמא נשארה בבית, משגיחה בשבע עיניים על צעדי אחי שהפך מתינוק לפעוט בלונדיני סקרן לסביבתו. הייתי שרויה בשגרת היום בין כותלי הבית בחברת משפחתי ועם מניה. שמעתי באימה את שיחות המבוגרים אודות גזירות וחיטופות ופחד מעתיד לוט בערפל.

כעבור זמן אזהרה חנה אומץ ושלחה אותי ללמוד אצל מורה יהודיה שגרה לא רחוק מביתנו. בשונה מהעבר, דווקא בימי המלחמה יצאתי

לרחוב לבדי, בלית ברירה. בשל המגבלות שהוטלו עלינו נאסר עלי להיראות בחוצות בחברת מניה, מחשש שילשינו עליה כעובדת בבית יהודים. אמא הדריכה אותי כיצד לנהוג בדרכי לבית המורה ובחזרה. יצאתי אל המורה בצהרי היום, בשעות שבהן הרשו ליהודים להסתובב ברחובות. אחזתי סל קניות קלוע ובתוכו תפוחי אדמה ותלושי מזון, מתחזה לילדה המביאה מצרכים הביתה, אלא שמתחת לתפוחי האדמה הוסתרו כסף עבור המורה, עיפרון ונייר. הרצון העז של אמא שלא אשאר בורה ואלמד, גבר על הסיכון. זכורה לי תחושת הפחד שליוותה אותי בצעידתי: כל גרמני שהתהלך ברחוב עורר בי חרדה שמא אתפש, ואין מי שיידע לאן נעלמתי ומה עלה בגורלי.

אברהם בן שנה וחצי,
סוסנוביץ

הייתי צעירה מכדי להשתתף באותה עת בפעילות היהודית החינוכית הענפה בעיר, שנערכה ביוזמת בוגרי תנועות ציוניות כמו "הנוער הציוני" ו"הצופה"; לא ידעתי אודותיהן דבר. אמא לא הרשתה לי ללמוד במסגרת "גימנסיה נודדת" מטעם תנועות הנוער: הוקמו אז בהסתר כיתות לימוד קטנות עבור ילדים וצעירים שהסתובבו ברחובות

ללא מעש. הכיתות עברו באופן מחתרתי מבית לבית, פן ייתפשו וייענשו על עבירות איסור לימודים ומפגשים בקבוצות.

לאחר שנים נודע לי כי אמא הכירה את פעילות חברי תנועות הנוער בעיר. ברם, כבר מתחילת המלחמה הנחתה את דרכה של אמא מחשבה בהירה אחת: לפעול לבד, לשמור מרחק מכל התארגנות ולנקוט משנה זהירות כדי לא להסתכן. היא חשדה בכל אחד, יהודי כגוי, שירצה או ייאלץ להלשין ועלול להביא לקיצנו. לכן, אני מניחה, דאגה שאלמד אצל מורה פרטית. שחוק הגורל הוא, שבשלב מאוחר של המלחמה הצטלבו נדודינו בדרכם של אנשי מחתרת תנועות הנוער מסוסנוביץ, כפי שיסופר בהמשך.

במסגרת החרמת רכוש וסחיטת כסף מתמדת מהיהודים, הצטוונו לשלם 'מס גולגולת' ולמסור ליוזנראט מקלטי רדיו ואת כל חפצי הערך שברשותנו, כמו פרוות, כלי כסף וזהב ותכשיטים. הוריי גילו תושייה נוכח החרמת הרכוש; כדי שלא יחשדו בהם בהסתרת חפצים אסורים, אמא מסרה ליוזנראט כמה מעילי פרווה. במקביל, בפיכחון נטול אשליות, נארזה מזוודה נוספת ובה חליפות צמר, פרוות, מפות רקומות, ציפות וסדינים מבד דמשקאי וכלי כסף. אבא העביר בסתר את המזוודה לידי של מהנדס גמלאי פולני ממכרה סטורן - ידיד המשפחה שגר עם אשתו בדומברובה. אבא ביקש מהמהנדס לשמור על המזוודה בביתו, שכן אולי נזדקק לה ביום מן הימים. חיים תכנן שאם נצטרך לברוח, ניצור קשר עם המהנדס ונשתמש ברכוש שהוחבא במזוודה כדי לשרוד.

הוריי הסתירו בבית כסף ואת תכשיטיה של חנה. מאחר ולשטרות כסף לא היה שום ערך כלכלי בשוק בתקופת המלחמה, התקיימו בדוחק בתמורה שקיבלה אמא ממכירת תכשיטים, טבעת אחר שרשרת. כסף זה הפך עוגן קיומי בחיינו ובו נרכש מזון או שולם כשוחד בשעת חירום. למדנו מהו ערכו האמיתי של תכשיט בימי המלחמה, לא כחפץ נאה וסנטימנטלי אלא כקונה זמן ומציל חיים.

במבט לאחור, אני מלאת הערכה למאמציהם המופלאים של הוריי להצלתנו. חנה, שחיייה הטובים בצעירותה לא הכשירו אותה להתמודדות בקשיים כאלו, התעלתה ברגעי מצוקה בגלותה תעצומות נפש. לחיים הייתה מלכתחילה ראייה מפוכחת של המציאות, שחזתה כי מצב היהודים ילך ויחמיר. אבא שמר על קור רוח בנסיבות בלתי אנושיות והצליח לנתב את דרכנו וגורלנו במו ידיו. המרץ והאנרגיה

שתרמו להצלחה בעסקיו טרם המלחמה, הופנו עתה להצלת המשפחה. באישיותו החזקה, בתושייה ובעוז רוח תכנן אבא ללא הרף תחבולות כיצד להיחלץ מהתופת, חישוב כל העת מהלכים קדימה והחליט לאתר כל אפשרות להצילנו. לשם כך הסתייע אבא בקשרים שהיו לו עם חברים ומהנדסים פולנים מלפני פרוץ המלחמה, ובאלה שיצר במהלכה בתקופת עבודתו במנסרה.

מחנה מעצר - "דולאג"

כחודשיים לאחר תחילת המלחמה התפרסמו בסוסנוביץ צווים ליהודים, שחייבו גברים שגילם אינו עולה על 55 שנים להתייצב יומיים בשבוע לעבודת כפייה. בצאתי מן הבית ראיתי לעיתים מחזות מזעזעים של יהודים מושפלים שאולצו לטאטא רחובות, לסחוב שקים על גבם ולשפץ כבישים במו ידיהם החשופות. חייל אס.אס. גרמני ששמר עליהם התעלל בהם והיכה אותם ברובה או באלה שבידו.

בתחילת המלחמה, כאשר הגרמנים נזקקו לעובדי כפייה במפעלים שונים שייצרו עבור הצבא הגרמני, נתפשו אנשים באקראי ברחוב או הוצאו בכוח מבתיהם. מאוחר יותר הציע ראש היוזנראט לספק עובדי כפייה לגרמנים לפי כל כמות שתידרש; וכך, המיועדים לעבודה קיבלו לביתם צו שבו נרשם מתי עליהם להתייצב והיכן.

תוכניתם המקורית של הגרמנים הייתה לגרש את יהודי זגלמביה מזרחה, לאזור "גנרל-גוברנמן" במרכז פולין, אך המושל הגרמני של האזור התנגד לכך. לפיכך, למן מחצית שנת 1940 נשלחו קבוצות יהודים מסוסנוביץ ומבנדז'ין למחנות עבודה באזור תחת שלטון הרייך. שם הועסקו בחציבה ובסלילת כבישים ימים תמימים בקור עז ובתנאים איומים, תוך הפעלת עונשים כבדים.

בניסיון לקצץ במיכסת יהודים שנשלחו למחנות העבודה הללו, הוקמו בסוסנוביץ "שופים" למן שלהי שנת 1940 ואילך ביוזמת היוזנראט: היו אלה בתי מלאכה ומפעלים קטנים בניהול של גרמנים, שמצאו דרך קלה להתעשר בזמן המלחמה בנצלם כוח עבודה יהודי זול וממושמע. במרוצת הזמן הועסקו בשופים אלפי יהודים בייצור מוצרים לצורכי המאמץ המלחמתי הגרמני, בתנאי עבודה קשים ובשכר דל. בשופים הגדולים עבדו בתפירה, בסנדלרות ובעיבוד מוצרי עור. ברם,

עצם העבודה בשופים הייתה מבוקשת מאוד והקנתה זכות להחזיק בכרטיס עובד ("זונדר כרטה"), שלפיו קיבל הפועל הקצבת אוכל. הכרטיס היווה מעין תעודת ביטוח לחיים, משום שעדיין העובדים בשופים נחשבו חיוניים ושחררו מגירוש למחנה עבודה אחר.

באביב 1941, כמחצית השנה מאז שהופעלו השופים, החלו להישלח מסוסנוביץ עובדי כפייה למחנות עבודה מחוץ לעיר, לפי רשימות היודנראט. שוב חזרה תופעת חטיפת יהודים צעירים, נשים וגברים בידי אנשי אס.אס. הסכנה להיעלם מרחובות ומבתים ארבה לכל אחד ואחד בכל שעות היום והלילה.

מאחר ואבא היה כבן 41, אמא פחדה פן ייחטף ברחוב ואנו ניוותר לבדנו. גם עבודתו במנסרה לא שימשה ערובה בטוחה לכך שלא ייתפש בדרכו ואפילו בהיותו בבית. ואכן, החשש התממש: באחד הימים התבררה חנה כי חיים נלקח ברחוב והובא למחנה מעצר, המכונה "דולאג" (Dulag). הדולאג הוקם בלב העיר בבנין בית-ספר למסחר ברחוב שקדלובה. הדולאג היה מעין בית-סוהר מגודר סביב בתיל דוקרני למנוע בריחה, ונשמר בידי אנשי אס.אס. יומם ולילה.

העצירים היהודים שנתפשו חיכו בו זמן רב בתנאים מחרידים, עד שנשלחו לעבודת פרך מחוץ לעיר. רק אנשי המשטרה היהודית הורשו להתקרב לבית-הסוהר והם העבירו אל האנשים הכלואים, תמורת שוחד, דברים שנמסרו לידיהם. על יהודים נאסרה הכניסה אפילו לאותו הרחוב.

אמא ידעה היטב מה פירושו של מחנה עבודה, משום שפרחו שמועות בעיר על עבודת הכפייה הנוראית ועל התעללות באסירים כבעבדים. לאחר שנודע כי אבא נעצר, אמא החליטה לשלוח אותי לדולאג להביא לו אוכל. ייתכן שרעיון זה עלה במחשבתה, בלית ברירה ועל-אף הסיכון העצום, מאחר שהעריכה כי ילדה בת עשר לא תעורר חשד בלב השומרים. התלבשתי יפה וענדתי על דש חולצתי סיכה עם טביעת דמותה של שירלי טמפל. אמא הכינה סלסילה ובה אוכל, ואפשר שגם טמנה בתחתיתה כסף.

צעדתי רועדת מפחד ומודעת לסכנה בדרך אל הדולאג, כאילו עברתי קילומטרים רבים במשך זמן שנמשך כנצח. בשער הדולאג ניצב שומר גרמני. ניגשתי אליו וביקשתי ממנו בתמימות להעביר סלסילה עם אוכל לאבא שלי, חיים גרייצר. השומר התפעל מהסיכה המקשטת את חולצתי, ואמר: "או, שירלי טמפל". מסרתי לו את הסל ללא מילה.

קשה להאמין כיום למה שאירע באותו מצב, דמיוני לכאורה: חייל גרמני הבחין בדמותה של שירלי טמפל, הכוכבת האמריקאית החביבה והפופולארית בכל העולם, ועזב לנפשה ילדה קטנה שעברה על איסור מפורש להביא חבילה לאסיר יהודי.

חזרתי הביתה במהירות, צועדת כמו אוטומאט, וסיפרתי לאמא את אשר עבר עלי. כעבור ימים ספורים שוחרר אבא לביתו, כנראה לאחר השתדלות אמא בדרך לא-דרך. השמחה וההתרגשות בבית גאו; הצלחנו לדחות את הקץ ולו רק בפעם זו.

"אקציות"

השפעת ההגבלות שהוטלו עלינו באותן השנים מאז פרצה המלחמה, הייתה כאין וכאפס לעומת אי-הודאות ששלטה בכל תחום בחיינו. הגרמנים הכינו תוכניות לגירוש המוני של יהודים ("אקציות"), שנערכו ללא התראה באכזריות נוראה, בהן יהודים פונו בעל כורחם ממקום למקום בשטחי הרייך. לסוסנוביץ, כעיר ראשית באזור, גורשו יהודים גם מעיירות סמוכות.

מדי פעם רווחו שמועות בעיר על אקציה מתוכננת. חיים יצר קשרים עם מנהלים שוואבים במנסרה שבה עבד, והצליח לשחד אותם שירשו לנו להסתתר שם בזמן אקציה. בהתקרב אקציה היינו חייבים לעזוב מיד את הבית ולברוח. אמא נטלה מעט מזון והלכנו חרש כולנו – אמא, אבא, אדש ואני אל המנסרה; מניה נשארה בהיחבא בבית. מצאנו מסתור בתוך המנסרה בין גזעי עצים וקורות עץ, וישבנו בדממה מוחלטת, אפילו במשך יום שלם, עד שנרגעו הרוחות והאקציה הסתיימה. ההורים אסרו עלי ועל אחי כל תנועה ודיבור מחשש שנתגלה ונגורש גם אנו. עד היום אני מתקשה להבין כיצד יכול היה אדש הקטן והשובב לשבת במקום אחד ללא תזוזה ולהיאלם דום; אולי חש כי המצב מסוכן וחיקה את התנהגותנו המאופקת.

כאשר הסתיימה אקציה שבנו הביתה ברגשות מעורבים של דאגה ורווחה על הצלתנו. ישבתי על קצה המיטה והצצתי באין רואה דרך החלון על מסילות הרכבת. צפיתי בבהלה ביהודים שנתפשו והועלו בכוח על רכבות בדרכם אל הבלתי נודע, הרע מכל.

תכנית בריחה

חיים אמנם לא עבד במסגרת שופ ולא החזיק בכרטיס עובד, אבל עצם נחיצותו בניהול המנסרה נתנה מעט תקווה. אבא לא פסק מחיפוש דרך הימלטות מגורל ידוע מראש והחליט לרכוש תעודות מזויפות. תעודה פולנית תוכל לסייע לנו במידה וניאלץ לברוח מהעיר באופן פתאומי, בזכות שאולה.

בפולין תחת השלטון הגרמני שימשה תעודת "פּלֶצֶבְקָה" (Palcówka) כתעודת זהות של התושבים. התעודה נכתבה בשפות גרמנית ופולנית, אלא שבמקום תמונה הוטבעה בה חתימת אגודל של נושא התעודה ("פּלֶץ", פירושו אצבע בפולנית). חיים פנה למכר שלו תדאוש בוז'דאי (Bozedaj (בפולנית: בוז'ה - אלוהים, דאי - תן), שעבד בזמנו כפקיד בכיר במכרה סטורן, וביקש ממנו לרכוש עבורנו פלצובקה.

The document is a registration form for a police population census. It contains the following handwritten information:

- Wohnort und Wohnung:** Janina Wierzchowska
- Miejsce zamieszkania i mieszkanie:** Janina Wierzchowska
- Gmina (Gmina):** Gostanich
- Ortschaft (Miejscowość):** Gostanich
- Strasse und Hausnummer:** Janina Wierzchowska 6
- Ulica i nr. d.:** Janina Wierzchowska 6
- 1. Familienname (Nazwisko):** Wierzchowska
- 2. Rufname (Imię):** Janina
- 3. Geburtsort, Monat und Jahr:** Gostanich, 3.5.1900
- 4. Geschlecht:** weiblich
- 5. Familienstand:** ledig
- 6. Religion (Wyznanie):** rzymsko-katolicka
- 8. Welche Sprache sprechen Sie zu Hause?** polnisch
- 11. Beruf (Zawód):** keine Angabe
- 12. Sind Sie Eigentümer oder Miteigentümer eines Geschäftes?** nein
- 13. Nur für Familien- und Haushaltungswürdiger:** Tylko dla głów rodzin lub gospodarstw domowych
- Signature:** Janina Wierzchowska

ה"פּלֶצֶבְקָה", טביעת אגודל חנה מימין

חיים ובוז'דאי היו בקשרי מסחר וידידות עוד בטרם פרצה המלחמה. בוז'דאי ביקר במשרד של חיים בסוסנוביץ והתארח מדי פעם בביתנו לסעודת צהריים. שנים מאוחר יותר, נודע לי כיצד הגיעה הפלצובקה המבוקשת לידינו של בוז'דאי: בכפרים קטנים בפולין הורשה הכומר המקומי להנפיק פלצובקה לתינוקות, תעודות נישואין ותעודות לאנשים הגונים שהיגרו לכפר. בוז'דאי נסע לאחד הכפרים שבו כיהן כומר מידידיו, וביקש לקנות ממנו פלצובקה ריקה מקורית עבור משפחה, עם חתימה גרמנית רשמית. הכומר סירב, באומרו שכאיש דת לא ייקח כסף, אך הוסיף: "אני צריך לצאת לרגע מהחדר וכשאחזור, אני מבקש שלא תהיה כאן יותר".

בעת שהכומר שהה בחוץ, נטל בוז'דאי את התעודה והשאיר על השולחן כסף של צדקה לכנסייה. חיים קיבל פלצובקה זו מבוז'דאי. בתעודה הוחתמה טביעת אגודלה של חנה ונוספו רישומים: שם משפחה פולני – ווייצ'ורק Wierzchowska, השם Janina ינינה (חנה), מקום לידה – וורשה, תאריך לידה 3.5.1900. כמובן, לא היה זה תאריך הלידה האמיתי של חנה, אלא תאריך הלידה של חיים; נראה שנבחר דווקא תאריך זה, כדי שיקל עליה לזכור את הפרטים המזויפים.

בשנת 1942 הוחלפו תעודות עובדים יהודים בפנקסים צהובים (Lichtbildausweis). הפנקס בעל שני דפים סומן במגן-דוד גדול צהוב; בעמוד הראשון הוטבעה האות "J" ובתוכו נרשמו פרטים אישיים של נושא התעודה ותמונתו. לאור הסכנה המוחשית, רקמו הוריי תוכנית אחרת למילוט המשפחה מסוסנוביץ. מאחר והשפות הגרמנית והפולנית היו שגורות בפהם, יוכלו לנצל זאת בבריחתם ובהתערות בקרב האוכלוסייה המקומית.

הוחלט כי כאשר ניאלץ לברוח, לא נצא כולנו יחד, אלא נתפצל לנתיבים שונים: אם חלילה מישהו ייתפש, נותר סיכוי שאחרים יישארו בחיים. סיפור הכיסוי לבריחה התקבל על הדעת לאור הנסיבות בפולין הכבושה: חנה תיסע עם אדש לוורשה אל ידידה פולניה, שתוצג כאחותה הצעירה. היא תחזיק בפלצובקה שבה הוחתמה טביעת האגודל שלה ונרשם שם המשפחה הפולני, ותתחזה לאלמנתו של קצין פולני שנהרג בקרב עם הגרמנים, ובאה עם בנה לוורשה לגור אצל אחותה. אני אסע לכפר בשלזיה עילית, לביתו של מכר שוואבִי, ואשהה שם תמורת תשלום כסף. אתחזה לפליטה גרמניה שמשפחתה נהרגה, ברחה

מאחת ערי גרמניה שהופצצו בידי בנות הברית ובאה לבית קרוביה. אבא ברח לבדו בזהות של פליט גרמני, לביתו של שוואבִי בכפר אחר באותה סביבה, ויהיה אתי בקשר. לצורך זה רכש חיים ניירות מזויפים נוספים גרמניים על שמו ועל שמי. בריחתנו הצפויה אורגנה כך שאני אצא ראשונה, אחרי ייצאו אמא ואדש ואבא יימלט האחרון. בסופו של דבר התרחשו האירועים בצורה שונה לחלוטין מכפי שתכננו הוריי.

גירוש ואובדן

למעלה משנתיים חלפו מאז פרצה המלחמה והמצב נעשה מסוכן מיום ליום. באקציות בעיר נתפשו יהודים בהמוניהם וגורשו למחנות ריכוז. שמועות הגיעו על מחנות ריכוז, שפירושם השמדה טוטאלית. בעיקר נודע לשימצה מחנה הריכוז המחריד ליד העיירה אושוויץ, המרוחקת מסוסנוביץ רק כמה עשרות קילומטרים. מהמגורשים לא התקבלו כל ידיעות ושליחים פולנים שיצאו לאושוויץ תמורת תשלום, כדי לבדוק מה מצבם, חזרו עם תשובה אחידה כי כולם נרצחו.

בסוף אפריל 1942 שלח היודנראט צווים לאלפי אנשים מסוסנוביץ ומבנדז'ין, רובם משפחות עם ילדים או מבוגרים ללא כרטיס עבודה, להתייצב במרכז העיר. אבא שעבד במנסרה לא קיבל הודעה. רבים מאנשי תנועות הנוער התנגדו למילוי צו ההתייצבות, ביניהם בלטו יוֹזֶק קוֹז'וֹך, מנהיג "הנוער הציוני" ואחיו בּוֹלֶק, שעל גבורתו אספר בהמשך. בהגיע יום האקציה ב-10 במאי 1942, עזבנו בזריזות את הבית והסתתרנו במנסרה במחבוא שלושה ימים תמימים. בשובנו הביתה שמענו על אכזריות המשטרה היהודית והגסטאפו בחפשם יהודים ובגירירתם מהבתים. רכבת ראשונה יצאה מסוסנוביץ לאושוויץ עם אלפי מגורשים כבר ב-12 במאי.

חנה ניסתה לשמור על קשר עם סבא דב ועם המשפחות באולקוש ובדומברובה, שעליהן נחתו אותן גזירות כמו על יהודי סוסנוביץ. בערוץ קשר שהשתמר בדרך לא־דרך נודע לחנה שאחיה ישראל נשלח למחנה עבודה. חנה חשבה כי סוסנוביץ היא מקום בטוח יותר מאולקוש והציעה לבת־יודתי חווה בת ה-19, בתו הבכורה של ישראל, לבוא אלינו ולהשיג עבודה. יום אחד הופיעה חווה בביתנו ועתה מנתה משפחתנו שש נפשות. אמא מצאה לחווה עבודה כתופרת באחד השופים, וכך קיבלה

גם חווה כרטיס עובד. חווה סיפרה לנו על גירוש יהודי אולקוש לגטו, על צפיפות נוראה וחרפת רעב. הבנו שמצבנו דומה לזה של יהודים בעיירות הסביבה ואל נכון עתידנו רע ומר.

כשבועיים חלפו מאז בוא חווה, ושמועות פשטו כי ביוני 1942 יגורשו כל יהודי אולקוש. כאשר שמעה אמא על כך, לקחה ממנה את הפלצובקה, הסירה את הטלאי הצהוב, מתחזה לפולניה, ואצה בחשמלית אל תחנת הרכבת בסוסנוביץ, משם נסעה לאולקוש. היא קיוותה כי תוכל לראות מי מבני משפחתה – סבא דב, גניה אשת ישראל והבת הצעירה שולה, ואולי להצילם מגירוש.

לימים סיפרה לי אמא על רגע מצמרר שעברה בנסיעתה. אישה פולניה שישבה בחשמלית צעקה עליה לפתע: "את יהודיה". חנה השיבה לה בקור רוח: "איך את מעיזה? את בעצמך יהודיה. בואי נלך יחד לגסטאפו ונגלה שאת יהודיה". הפולניה עזבה אותה ללא אומר ודברים.

משפחת זילברברג
מימין לשמאל, שורה עליונה: סבא דב, דוד ישראל
שורה תחתונה: הבנות חווה ושולה והאם גניה

למחרת חזרה אמא הביתה נואשת וסיפרה על המפגש האחרון עם בני משפחתה. סבא דב הראה לאמא היכן קבר בחצר כלי כסף ודברי ערך ונפרד ממנה, באומרו: "לא תוכלי לעשות דבר, גורלנו נחרץ". סבא, כאדם מפוכח, הכיר בכך שאין לאן לברוח ותמך בבני משפחתו עד הרגע

האחרון. אמא אמרה לי, בייגון: "סבא הצטער רק על דבר אחד, שלא יכול היה להיפרד ממך". התקשיתי להאמין כי לא אראה יותר לעולם את סבי האהוב. ימים אחדים לאחר מכן נודע כי כל יהודי אולקוש נשלחו ברכבות ("טרנספורט") לאושוויץ. לאחר המלחמה התגלתה, ככל הנראה בארכיון גרמני, תמונה שצולמה ביום גירוש יהודי אולקוש. נראים בה שורות-שורות יהודים צועדים מיואשים על מיטלטליהם, ביניהם בולט משכמו ומעלה - סבא דב היקר.

גירוש היהודים מאולקוש לאושוויץ. משמאל, דב זילברברג

פרידה ממניה

אמא הבינה כי הגיעה העת לשחרר את מניה ממחויבות כלפינו ולשלח אותה לדרכה. היא שוחחה עם מניה ושכנעה אותה להיפרד מאיתנו ולעבור לאזור הפולני בעיר. מניה עמדה בסירובה: "אלך אתכם לכל מקום שתלכו", התעקשה ופרצה בבכי מר. חנה התעקשה: "את יכולה להציל את עצמך. תלכי למחנה עבודה של נערות פולניות". מניה נענתה לבסוף לדבריה הכנים של חנה. מעט כסף ותכשיטים נצרכו בשקית וניתנו לה. אמא ייעצה למניה: "תשכחי שהיית אצלנו, אל תזכירי יהודים, אל תזכירי את השם שלנו. את פולניה מחפשת עבודה וכך תצילי את עצמך". מניה נפרדה מאתנו, יצאה דומעת ומתייפחת מפתח הבית ועזבה אותנו לתמיד. לא ראיתייה יותר, אלא בחלום.

מניה, שגילה כגיל חנה, נחשבה כבת-ביתנו שנים ארוכות. הפכנו בני משפחה הקרובה; בעצמה לא הקימה משפחה וקיימה אך קשר רופף עם אחיה. שהייתי במחיצתה מאז הייתי תינוקת והיא טיפלה בי במסירות ושמרה עלי במיטתה בלילות חורף, לבל אפחד מברקים ורעמים. אהבנו והערכנו אותה על שקשרה את גורלה בגורלנו בעיות מצוקה, תוך סיכון חייה. כשעלינו לארץ סיפרו לנו בני משפחה שפיגלמן כי פגשו את מניה בסוסנוביץ לאחר המלחמה. לשאלת מניה, האם ידוע להם מה קרה לנו לאחר פרידתנו ממנה, השיבו שאנו בחיים ועלינו לארץ. מניה פרצה בבכי ואמרה כי ברצונה לראותנו. אולם, מצבנו הכלכלי היה קשה באותם ימי קליטה ראשונים ולא יכולנו להביאה אלינו. הקשר עם מניה לא חודש מאז. לעולם תישאר דמותה האהובה חרותה בליבי.

דוד ישראל

לאחר גירוש בני המשפחה מאולקוש לאושוויץ, אמא נאחזה בתקווה קלושה כי נותר סיכוי להציל את האח ישראל ממחנה העבודה. היא ניסתה זמן רב לאתר את מקומו, וגם עתה עמדו לה עוצמת אישיותה, תבונתה ויכולתה הנדירה לגעת בלבבות אנשים. בדרכים עקלקלות ובמתן שוחד הגיעה, מתחזה לפולניה, אל המחנה בו נכלא ישראל.

בבית נותרנו אבא, אדש, חווה בת-דודתי ואני, ללא אמא תומכת ומנחמת. אבא יצא מדי יום לעבודה וחווה, מאז שנודע לה על אובדן בני משפחתה חלטה מצער, נפלה למשכב ולא הלכה לעבודה. היא לקתה בהלם, מנותקת לחלוטין מהסובב אותה, לא דיברה ולא אכלה. לראשונה בחיי הוטלה עלי אחריות כבדה. נטל ניהול משק הבית והטיפול בבני המשפחה הועמס על כתפי ילדה כבת 11 חסרת ניסיון. הייתי חייבת לעמוד בתור לקניית מזון, לעסוק בבישול ובניקיון, לשמור על חווה החולה ולהשגיח על אחי הקטן. לעזרתי באה שכנתנו, אחותו של קרוב משפחתנו אהרון מריאנקו, שגרה לידנו עם בעלה ובנה הקטן מארק. ימים אלה זכורים לי כתקופה קשה ביותר, בה התמודדתי עם מציאות תובענית ובגרתי באחת. איני יודעת מהיכן שאבתי כוח למשוך בעול; כנראה שבאדם טמונות יכולות שאינו מודע להן.

אמא הצליחה במשימתה וכעבור זמן חזרה הביתה עם דוד ישראל. הופעתו השתנתה כליל מכפי שזכרתיו, קומתו שפופה ועיניו כבויות.

רק משפגש את חווה בתו עלה בדל חיוך על שפתיו. ימים ספורים לאחר מכן מצא ישראל מקום עבודה באחד השופים בעיר. גם חווה התאוששה וחזרה לעבוד באותו מקום.

יום "הפונקט הגדול"

כחודשיים חלפו מאז הגירוש הגדול בחודש מאי 1942, ומוראות גירוש נוסף חזרו על עצמם. היודנראט הפיץ בסוף יולי 1942 שמועה כוזבת שסכנת הגירושים חלפה, ועתה יש להתאמץ בעבודה המעניקה בטחון לחיים. בתחילת אוגוסט פרסם היודנראט צו קריאה לכל יהודי העיר, כי עליהם להתייצב ב-12 באוגוסט בכמה מקומות ריכוז ("פונקטים") בעיר. בהתייצבות זו, כך הוסבר, ייבדקו ויעודכנו הנתונים המופיעים בתעודות היהודים. יהודים מבנדז'ין ומדומברובה נדרשו להתייצב אף הם לבדיקה במקומותיהם באותו יום.

עד למועד הנזכר סערו הרוחות והשתררה תחושה שהגרמנים טומנים ליהודים מלכודת. בימים אלה הרחיבו הגרמנים את מעשה התרמית: בכמה עיירות בסביבה החתימו את תעודות היהודים בתאריך הקודם ל-12 באוגוסט, ובתום ההחתמה נשלחו היהודים לביתם, כביכול ללא פגע. חברי תנועות הנוער התנגדו להתייצבות ההמונית מתוך הערכה כי זו תהיה האקציה והחיסול הסופי של כל יהודי העיר.

ב-11 באוגוסט הודבקו מודעות כי למחרת בשבע בבוקר, על כל היהודים ובני משפחותיהם להתייצב בנקודות הריכוז. מי שיישאר בביתו יומת בו במקום. משעה 5 לפנות בוקר, ביום רביעי ה-12 באוגוסט, החלו יהודים להגיע ל"פונקטים", נושאים עימם כל מסמך אפשרי. השוטרים היהודים הביאו בשיירות את העובדים שהתייצבו בשופים, אל מקומות ריכוז שהוכנו בתוך העיר. זכור לי שהלכנו מהבית למגרש ספורט ענק ברחוב יאן שבו הצטופפו אלפי אנשים; ישראל וחווה הלכו אתנו. הוריי, אני ואחי עמדנו צמודים זה לזה, דחוקים בין המוני יהודים מפוחדים. המגרש הוקף חיילים גרמנים ושוטרים יהודים ונחסם ללא אפשרות לברוח. באמצע המגרש הוצבו שני שולחנות ומאחוריהם סומנו ארבע חלקות מגודרות.

עד הצהריים עמדנו דחוסים, השמש קפחה על ראשינו והזיעה נוטפת. הצמא והרעב גברו ללא יכולת לנשום. נשמעו צעקות של אנשים

שחיפשו את יקיריהם שאבדו בהמון, ובכי תמרורים של תינוקות ואמהות. הוריי נשאו את אדש לסירוגין על הכתפיים, שלא יימחץ חלילה בדוחק. אחזנו האחד בשני שלא יפרידו בינינו.

בצהריים החלה הסלקציה. מפקד הגסטאפו האחראי לענייני היהודים וראש היודנראט ניצבו ליד השולחנות. השוטרים היהודים סידרו את הקהל בתור ואנשים ניגשו בחלחלה בזה אחר זה לשולחן. הגרמני סימן במקלו לאן יישלח כל אחד מהנבדקים, שמאלה או ימינה לאחת החלקות שהוכנו במגרש. תעודת העובד של אבא הצילה אותנו: הופנינו לחלקת בריימזל בעלי תעודות טובות ופרוטקציה, אבל היינו שרויים בחרדה מה ייעשה בנו. בחלקה נוספת קובצו חברי היודנראט, עובדיו ובני משפחותיהם ושוטרים יהודים. בשתי החלקות האחרות עמדו יהודים מהעיר ויהודים שעברו סלקציה בבנדז'ין וכדומברובה והובאו לנקודות הריכוז בסוסנוביץ: באחת מהן נאספו צעירים שיועדו להישלח לעבודה, ובשנייה זקנים, בני משפחות, יתומים וחולים.

ההבדלים בין הקבוצות התחדדו; אנשים קלטו שקבוצת הצעירים תקבל אולי פרק זמן נוסף לחיות, אך הקבוצה האחרת עומדת בפני גירוש. חיילים ושוטרים השגיחו שכל אחד יישאר בקבוצתו; אלה שניסו לחמוק לקבוצה "הטובה" הוחזרו למקומם ביריות ובמכות אלה. חברי תנועות הנוער עברו בין החלקות והצליחו בכליזאת להעביר אנשים אחדים מקבוצה לקבוצה.

לפתע ראינו ממרחק רב את בני משפחתנו מדומברובה – סבתא יונה טוביה, סבא מנחם-מנדל והדודה גלה עם בעלה ושני ילדיהם, עומדים בחלקה הצפופה של משפחות מיועדות לגירוש. ניצבנו פנים אל פנים מול יקירינו, אך לא יכולנו לגשת אליהם, לדבר איתם, לחבק אותם, אפילו לא לנופף לשלום. עמדנו המומים ואילמים. בפעם הראשונה בחיי ראיתי את אבא שלי בוכה. הערב ירד והדמויות המוכרות היקרות של בני המשפחה נמוגו והיטשטשו; כך נפרדנו לעד באופן טרגי מאהובינו, אותם לא נראה יותר. לעולם.

הסלקציה המשיכה והתארכה עד הערב. קבוצת פקידי היודנראט וגם הקבוצה שלנו שוחררו; ישראל וחווה שוחררו אף הם בשל תעודות העובד שבידיהם. בשוכנו הביתה היינו אפופים באווירת נכאים ויגון עמוק מנשוא.

פרק ג - גטו שרודולה

מעבר לגטו

מאז ראש השנה בשלהי ספטמבר 1942 הגיעו לעיר שמועות על חיסול שיטתי של גיטאות באזור "גנרל-גוברנמן". חורף 1943 היה קר מאוד, שלג כיסה הכל והכפור עז ומציק. עם תחילת הפשרת השלגים במרס 1943 נפלה עלינו גזירת גירוש לגטו. יהודי סוסנוביץ חוייבו לעקור ממקומם לשני אתרים אחרים בעיר, רובם לפרבר שרודולה (Środula) שבקצה העיר ואחרים לרובע העתיק סטארי-סוסנוביץ. כן גורשו יהודי בנדז'ין שהחזיקו בכרטיסי עבודה לגטו בפרבר קמיונקה (Kamionka).

אנחנו עקרנו לפרבר שרודולה – שכונת קייט של אנשי המעמד הבינוני הפולני. בשכונה נבנו בתי נופש עם גגות רעפים וסביבם גינות קטנות, בהם שהו בעלי הבתים בסופי שבוע. פינוי בתי השכונה מאותם פולנים החל בסתיו ונמשך עד מחצית מרס, והקמת הגטו הסתיימה בהקפתו בגדר עם שער ראשי. על הקירות הודבקו שלטי אזהרה האוסרים יציאה מרובע שרודולה לצד ה"ארי" הפולני של העיר.

חנה ארזה חפצים הכרחיים מיטלטלים ויתר רכושנו הופקר מאחורינו. העמסנו את חפצינו על עגלה קטנה ששכרנו ונשכרנו בשיירת עגלות אל שרודולה הרחוקה. מחלקת הדיוור של היודנראט חילקה בתים בגטו בין משפחות. ייתכן שמי מאנשי היודנראט קיבל שוחד, מאחר ואנו עברנו לבית גדול בן קומה אחת מוקף גינה, ביחד עם בני משפחה וקרובים. הבית כלל שני חדרים, מטבח, עליית גג ואפילו חדרון שירותים. המשפחות שנכנסו לבית מנו יחדיו 14 איש: אנחנו גרנו במטבח, בחדר אחד גר אהרון מריאנקו שעבד בשופ הנגרות של לאנדה, יחד עם אחותו גוצ'ה שָׁרָר, בעלה ובנם מארק בן החמש. בחדר אחר גרה משפחת קוֹז'וֹך: ההורים זלמן ופייגל קוֹז'וֹך ובניהם הבוגרים יוֹזֶק (עזריאל) ואחיו בּוֹלֶק (בן-ציון). דוד ישראל וחווה מצאו לעצמם מקום צר בעליית הגג.

במטבח הקטן שלנו, על רצפת עץ קשה, נדחסו שולחן, ארון, כירה לבישול ומיטה. אמא פיזרה שמיכות ומזרונים על הרצפה לפני השינה. במטבח, שהפך להיות מעין בית, התרחשה פעילות יום-יומית – אכילה, שינה ורחיצה בגיגית.

הצעירים הוכנסו לדולאג. שוטרים יהודים שמרו על אלה שנשארו במגרש וטרם עברו סלקציה. למחרת החליטו הגרמנים כי הנותרים יידחסו בצפיפות בארבעה בתים שפוננו מיושביהם ונשמרו בקפדנות. למרות השמירה היו אחדים שברחו החוצה דרך קירות רעועים שנפרצו. חברי תנועות הנוער הבריחו משם ילדים ומבוגרים בסירי מרק גדולים, בפחי אשפה ודרך ארובות.

מ-15 באוגוסט 1942 ואילך נשלחו רכבות מסוסנוביץ לאושוויץ ועליהן הועמסו יהודים, כבהמות. מחלון הבית ראיתי קרונות רכבת עם המגורשים המובלים אל מותם.

בימים שלאחר "הפונקט הגדול" נאחזו אנשים בעבודתם, כבעוגן הצלה אחרון. אבא, ישראל וחווה הלכו לעבודה. אמא נשארה עם הילדים בבית ועסקה בעבודות שונות. היא עמדה שעות בתורים ארוכים לאוכל, וכאשר לא השיגה די מזון קנתה מה שניתן בשוק השחור. ככל המוצאות אותנו, לא היה יום שבו לא שיכללו הוריי את תכנית הבריחה. עבורנו המסע להצלת החיים רק התחיל.

רוב הבתים בגטו אוכלסו בצפיפות בתנאים סניטאריים קשים. ברז המים היחיד נמצא במרכז הגטו וסיפק מים לאלפי האנשים הכלואים בו. אבא המשיך ללכת יום-יום לעבודה במנסרה וחזר הביתה בערב. חנה עמדה בתורים שעות ארוכות כדי להשיג מים ולקבל מזון לפי הקצבת תלושים. האוכל היה מצומצם ודל; זכורני בעיקר מנות לחם ותפוחי אדמה תפלים. הברחת מזון לתחום הגטו הייתה כרוכה בסכנה: אנשי מיליציה בדקו מדי יום בשער הגטו אלפי אנשים שחזרו מעבודתם, שמא נשאו על גופם או בבגדיהם מזון מוברח או כל חפץ אסור אחר.

בגינה הקטנה ליד הבית זרעה אמא זרעים של ירקות, בהם גזר, שאבא הצליח בכל זאת להבריח. היא בישלה גזרים ומעכה אותם לעיסה נטולת טעם. כשניסתה להאכיל את אדש מחית גזר בכפית, הוא ירק אותה והתיז פירורי גזר סביב. עזרתי לאמא בסידור הבית, עבדתי בגינה והשגחתי על אחי כשאמא יצאה לעניינים שונים. בשאר שעות היום הייתי חופשייה לנפשי; במפתיע, דווקא בגטו נתנו לי רשות לעזוב את הבית לבדי. גרנו באזור פתוח בין גינות ושחקתי ליד הבית עם חברים שהכרתי. אמא לא העלתה בדעתה להרשות לאדש לצאת החוצה: אם חלילה תיערך אקציה, אותם ילדים רכים שנמצאים בחוץ עלולים להיחטף הראשונים.

הכנת מסתור

אקציות וגירושים התקיימו בתחום הגטו, בדרך-כלל ביום קבוע בשבוע. באקציה שנערכה בשעות היום נתפשו אלה שנשארו בבית, ובשעות הלילה נחטפו עובדים שחזרו לבתיהם. האקציות שכבר עברנו בשלום, לימדו אותנו לקח מר: טובים הסיכויים להינצל כאשר נמלטים למקום מסתור. כולם קיוו שהמלחמה תסתיים בקרוב; בשל כך עלתה אפשרות סבירה אך מזעזעת, כי הגרמנים, הרוצים בהשמדת כל היהודים, דווקא יאיצו את קצב המשלוחים למחנות ריכוז.

גרנו, כאמור, באותו בית עם יוֹזֵק קוֹז'וֹךְ, מנהיג תנועת "הנוער הציוני" בעיר, שפעל עם חבריו בעיקר בתחום חינוך הנוער. בעקבות הגירוש הגדול מסוסנוביץ במאי 1942, התארגנו בשיתוף פעולה במחתרת חברי התנועות בעיר, בהן "הנוער הציוני", "השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה". הם יצרו קשר עם חברי המחתרת היהודית בוורשה ועם המפקד מרדכי אנילביץ'. החברים הבריחו נשק לגטו ומילטו צעירים

וצעירות מתוך הגטו, במסווה כפולנים נוצרים קתולים, לרחבי פולין ולארצות אחרות. עם זאת, כילדה, לא ידעתי דבר על פעילות חברי המחתרת בביתנו.

נודע כי במרד גטו ורשה (אפריל-מאי 1943) הסתתרו יהודים בבונקרים ומשם פרצו אנשי המחתרת לפגוע בגרמנים. לפיכך, נחשבה חפירת בונקרים גם בגטו שלנו כפתרון זמני להצלה. בבונקר חייבים לאחסן מזון ומים ולהכינו לשהייה ממושכת. כשתגיע סכנת גירוש יש לרדת לבונקר ולהסתתר זמן רב ככל שניתן, עד יעבור זעם. חברי המחתרת פשטו מבית לבית, כדי לאתר מחסה או מקלט הולם במרתפים ובמחבואים עבור כל יושבי הגטו. צעירים ובחורי ישיבה עסקו בחפירת בונקרים מתחת לבתים, תמורת תשלום. אבא, שעבד במשך היום במנסרה, לא יכול היה לעזור בחפירת בונקר בביתנו. אחד הצעירים התחיל לחפור בור ברצפת המרתף מתחת לבית, אך עבודתו לא הסתיימה והבור נותר פעור.

עליית הגג מתחת לגג הרעפים המשופע בביתנו נבחרה כמחבוא, בליט ברירה, למרות שבמרחב המצומצם לא ניתן היה לשהות זמן ממושך. העלייה השתרעה על כל שטח הגג אך הייתה נמוכה מאד: גובהה פחות ממטר מתחת לקודקוד גמלון הגג. בחלל זה נבנה קיר שחילק את השטח לשניים: באגף הקרוב למדרגות גרו ישראל וחווה, ומעברו האחר של הקיר נמצא מרחב אטום. בקיר זה פרצנו פתח קטן, הניתן לסגירה, שדרכו אפשר לזחול ולהיכנס למרחב מוסתר מעברו השני. כנגד הפתח ערמנו ציוד, חבילות ומזוודות של דיירי הבית, שלא נמצא עבורם מקום בחדרים הצפופים. בשעת חירום, על האחרון הנכנס למחבוא מוטל לסדר את הציוד מאחורי הקיר ולסגור את הפתח, כך שהקיר כולו יהיה נסתר מעין רואה.

אנשי המחתרת הקימו תאים סודיים שעסקו בהברחת נשק ובאימונים בנשק, הכינו מסמכים מזויפים, ניסו ליצור קשר עם פרטיזנים פולנים ושמרו ברחובות הגטו. השומרים ערכו משמרות ברחובות ומעל הגגות, התחלפו מדי כמה שעות וצפו מרחוק על מבנים של מטה הגסטאפו בתחתית הגבעה. הדלקת אורות במבנה הגסטאפו שימשה כסימן בדוק לכך שהגרמנים מתכוונים לאקציה. כאשר נשמעה התראה מפי השומרים: "מהר, לבונקרים!" מיהרנו להסתתר במחבוא. גרמנים נכנסו

לביתנו כמה פעמים וכשראו את הבור החפור למחצה מתחת למרתף, לא המשיכו בחיפושיהם ועזבו.

אקציה אחת נערכה לפתע במהלך היום. אבא הלך לעבודה ואמא, אחי ואני נמצאנו סמוך לבית. שמענו התראה מפי השומרים כי מתחילה אקציה והגרמנים עוברים בין הבתים. אמא משכה אותי מיד אחריה למטבח, הצמידה אותי לקיר מתחת למיטה וערמה עלי שמיכות ומזרונים. אחר כך רצה עם אדש לעליית הגג והשאירה אותי לבד חבויה בתוך השמיכות. ישבתי משותקת מפחד, ללא נשימה כמעט וחסרת אונים. שמעתי את צעקות הגרמנים מחפשים אנשים מסתתרים, הופכים רהיטים ומחטטים בבית כדי לשדוד חפצים. הזמן עמד מלכת. כשאמא ירדה בריצה מעליית הגג ומשכה אותי מאחורי השמיכות, מצאה ילדה בת 12 רועדת מאימה שאיבדה תחושה של זמן וקשה להרגיעה. זו האקציה היחידה שעברתי לגמרי לבדי וניצלתי בזכות התושייה של אמא. אירוע מחריד כזה לא אוכל לשכוח לעולם. בדקנו מה לקחו הגרמנים והסתבר כי נעלמו סכין או כף מזהב, חלק מסכו"ם הזהב שקיבלתי מסבא דב ליום הולדתי. אותם פריטי זהב שלא נבזזו ונשארו בידינו, עזרו לימים באורח פלא בבריחתנו.

חבל הצלה?

בשנות המלחמה לא הורשו יהודים לעלות באופן חופשי לארץ־ישראל. מגבלות "הספר הלבן" הבריטי על העלייה צמצמו את ממדיה לכדי עשרות אלפים בלבד. רחל קרנץ, אחות חנה שגרה בארץ, לא חסכה במאמצים למן תחילת המלחמה והפכה עולמות כדי להשיג למשפחתנו אישורי עלייה ("סרטיפיקטים").

כשהיינו בגטו שרודולה, נערך משאומתן בין הבריטים לגרמנים להסדר חילופין, של יהודים בעלי דרכון ארץ־ישראלי בריטי שנתרו באירופה בזמן המלחמה, באזרחים גרמנים-טמפלרים חברי המפלגה הנאצית, שגרו במושבות בארץ ונשלחו למחנות מעצר. רחל הגיעה לדרגים גבוהים של מוסדות היישוב ואף פנתה למשה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, כדי שיכניסנו לרשימת יהודים מפולין שישוחררו. לאחר המלחמה סיפרה לנו רחל שנכנסה למשרד של

שרתוק, נפלה ממש על ברכיה והתחננה: "תן לי, בבקשה, סרטיפיקט בשביל משפחתי".

תצלום שצורף לבקשת הסרטיפיקט. למעלה, חיים וחנה
למטה מימין צילום ילד לא מוכר, במקום אברהם, משמאל חווה

רחל הצליחה בהשגת האישורים המיוחלים. באחד הימים ובהפתעה מוחלטת הובא לידינו עותק מברק של הצלב האדום שקיבלו הגרמנים ומתייחס אלינו, ובו נכתב בגרמנית: "נא להחליף התעודות באישורי יציאה לפלסטינה". הסרטיפיקט הצפוי הבדיל בין חיים ומוות. שמחתנו הרקיעה שחקים וקיוונו כי הפעם ניצלנו. המידע על כך עבר בגטו במהירות ואנשים באו לברכנו לקראת הנסיעה. חלפו ימים והניירות הנכספים לא הגיעו; זמן קצר לאחר שהתקבל המברק נערכה האקציה הסופית והגטו חוסל.

כלואים בעליית גג

בקיץ 1943 הובהלנו כמה פעמים למחבוא שלנו בעליית הגג, בו שהינו שעות וימים. אקציות התקיימו גם בגטו קמיונקה בכנדר'ין ובדומברובה והיוו אות אזהרה. שרודולה התרוקנה משום שאנשים שעבדו מחוץ לגטו בשופים, התגנבו והסתתרו בתוכם ולא חזרו לגטו בלילה. שמועות הופצו כי הגטו שלנו יחוסל בשבועיים הראשונים של ספטמבר 1943, כחצי שנה לאחר שגורשנו אליו.

בבית ניכרה דריכות: שלוש מזוודות הוחבאו והתעודות המזויפות הוכנו לקראת הבריחה המתוכננת. הוריי עדכנו אותי בכך שנצא בזמן שעליו יוחלט, כל אחד בתורו למקום המסתור שלו. בשל המידע על גירוש בספטמבר סוכם כי נברח קודם לכן, כבר בחודש אוגוסט. יום הבריחה שלי, כראשונה מבין היוצאים, נקבע לשבוע הראשון של אוגוסט.

אלא שהגרמנים הקדימו את מועד האקציה לסוף יולי-תחילת אוגוסט: הגטו בסוסנוביץ היה מהאחרונים שחוסלו בפולין. מסתבר כי הגרמנים חשדו כי בגטו מתכוננים למרד בנשק חם. הם עלו על עקבותיהם של חברי מחתרת שגנבו נשק מקצינים גרמנים והבריחו נשק לגטו. בנות שהתחזו לפולניות נסעו ברכבות לערי פולין והבריחו כסף ונשק, נתפשו ונכלאו בבית הסוהר ולאחר שנחקרו בעינויים נשלחו לאושוויץ. אחד החברים נעצר ואקדח בידו, עונה באכזריות כדי שיגלה את שמות חבריו ופעילותם, לשווא, והומת בידיהם.

בלילה שבין שבת ליום ראשון, 1 באוגוסט 1943, נרדמנו ללא חשש, כי ידענו מה טיבו של סדר גרמני: יום ראשון בשבוע הוא יום שבתון, מנוחה ובילוי לגרמנים ולא נערכו בו אקציות. אולם באמצע לילה זה העירו אותנו השומרים בהתראה כי מתחילה אקציה. גילינו, לחרדתנו, כי הגטו מוקף חיילים גרמנים. על הקירות הודבקו מודעות המצוות על כל אחד ואחד להתייבב עד למחרת בשעה עשר בבוקר מול הצריף של היודנראט. משעות הבוקר המוקדמות החלה ברחובות תנועת אנשים רועדים מפחד למקום ההתייבבות. עלינו מיד, לפי התרגולת, לעליית הגג והסתתרנו במחבוא מאחורי הקיר. האחרון שנכנס פנימה ערם ציוד וריהוט להסוואת הפתח בקיר.

זכורני כיצד ישבנו הוריי, אחי ואני שפופים בצפיפות איומה בחלל צר ומחניק, יחד עם משפחת מריאנקו והאחרים. התחבאנו כמה ימים ולילות מאחורי הקיר בחום הקודח של אוגוסט, תחת גג רעפים לא מבודד. אנו לבשנו בגדים קלים ואדש לבוש תחתונים בלבד. אוויר חם דליל זרם פנימה מחריצים בין קורות העץ ובקושי נשמנו. שכבנו או ישבנו ומדי פעם החלפנו תנוחה, ללא כל אפשרות לעמוד או לחלץ עצמות מתחת לתקרה הנמוכה. לא הרגשתי דבר ולא חשבתי על דבר. הייתי מבועתת ומאובנת מפחד. זכורה לי בעיקר שתיקה מעיקה ומתמשכת וחרדת אימים. אפילו הילדים אדש ומארק לא דיברו ולא זזו ממקומם. מבחוץ נשמעה הלמות מגפי הגרמנים שחיפשו יהודים בבתים

וצרחו עליהם לצאת, וברחובות נשמעו יריות וצעקות. קפאנו במקומנו כאשר גרמנים נכנסו לביתנו וחיפשו מסתתרים. למרבה המזל הם לא טרחו לטפס לעליית הגג.

אבא נלקח

חטיפות, מאסרים וגירוש יהודים בגטו נמשכו עד 8 באוגוסט 1943. בהפוגות בפעילות הגרמנים העיזו אנשים לצאת ממחבואם, לראות מה מתרחש בחוץ או לעבור מבונקר אחד לשני. ביום רביעי בשבוע הפסיקו הגרמנים להסתובב ברחובות. לאחר שלושה ימי מסתור איומים במחשכי עליית הגג, החליט אבא שהוא חייב לצאת החוצה ולברוק אם נוכל כבר לברוח. הייתה לי תחושה של רעה מתקרבת, משום שזכרתי כי דווקא בימי רביעי התקיימו בגטו אקציות וטרנספורטים לאושוויץ. כאשר אבא עזב אותנו נאלמתי דום ולא הוצאתי הגה מפי. האם יכול היה משהו באותה שעה לשפוט כי ישיבה במסתור, ללא מעש, נותנת יותר תקווה? השעות חלפו, אבא לא חזר וחששנו מאוד. שנים רבות לאחר מכן עדיין חשתי רגשות אשמה על שלא מנעתי מאבא לצאת. אך אבא החליט להסתכן ולבצע מעשה אמיץ למען משפחתו, ולא הייתה ביכולת איש להניאו מכך.

למחרת לקראת ערב הגיע בולק קוז'וך לביתנו, עלה לעליית הגג ונכנס למחבוא. את אשר יגורנו בא לנו. "הייתה סלקציה אתמול ולקחו את חיים", אמר בולק לאמא. הוא סיפר לה שיוזק אחיו נורה ונהרג ברחוב עם אקדח בידו, כבר בלילה הראשון לאקציה. אנשים נתפשו ברחובות הגטו ונשלחו היישר לאושוויץ. לראשונה בחיי חוויתי את אמא נכנסת מאבדת עשתונות: "אני יוצאת עכשיו עם שני הילדים", אמרה, "חיים הלך ואני לא רוצה לחיות יותר". היעלמו הותיר אותה אומללה ואבודה, ללא משענת בחייה. הסתכלתי בבהלה על אמא ההמומה, הרגשתי שהקרקע נשמטת מתחת רגליי והעולם קורס. נחרדתי ממה שעלול לקרות לנו בלעדיו.

אך בולק צעק בתקיפות על חנה: "יש לך שני ילדים, תצילי את עצמך ואת הילדים. יש לך ניירות וכסף ואני אעזור לך לצאת מכאן. תוך כמה ימים הגטו יחוסל לגמרי. הם ימצאו את כל המסתתרים וישלחו אותם". בולק הציע שנצא איתו מיד מהגטו לשופ של בראון, שם הוקם

מחנה לאיסוף רכוש שנבזז מהגטו. הוא הוסיף כי ישחד את אחד החיילים השומרים וכך נוכל לברוח לאזור הפולני של העיר. תמונת המצב התבהרה; אין טעם להישאר בתחום הגטו שבו הסיכוי לשרוד אפסי. אמא התעשתה והחליטה, באין מנוס, כי כדי להציל את עצמה ואת ילדיה עליה לצאת ללא שהיות מהמסתור, יחד עם בּוֹלֵק. עתה חייבים להמשיך לברוח כפי שתוכנן עם אבא: אנו נצא משרדולה לעיר עם תעודת הפלצובקה, כמשפחה פולנית נוצרית. ניסע לביתו של המהנדס בדומברובה שאצלו הפקיד חיים למשמרת מזוודה עם דברי ערך, שם נוכל לברר כיצד להתנהל הלאה.

לפני שעזבנו את המסתור, אמא נתנה לישראל ולחוה מעט כסף. נפרדנו בצער מהם, ממשפחת מריאנקו ומהאחרים. לא היה בינינו אחד שיידע מי ישרוד את תלאות המלחמה ומה צופן העתיד. הייתה זו הפעם האחרונה, העגומה, בה ראיתי את דודי ובת-דודי היקרים. אהרן מריאנקו נשלח לאושוויץ, ניצל ועלה לארץ לאחר המלחמה והקים משפחה.

בריתה מהגטו

ירדנו חרישית מעליית הגג. אמא מצאה במטבח, בינות לרהיטים שבורים וחפצים מושלכים, את המזוודות המוסתרות ואת תעודת הפלצובקה החבויה, היקרה מכל כערוכה לחיים. בשעת ערב מוקדמת התכוננו ליציאה מהבית. בּוֹלֵק הורה לנו להתמזג בפלוגת העובדים שיצאה מהגטו וירדה בערב למחנה חיסול רכוש הגטו. אמנם, ההסתננות הייתה כרוכה בסכנה: אנשי הגסטאפו בדקו את התעודות המיוחדות שנופקו לאנשי פלוגת העבודה, ומי שלא החזיק בתעודה כזו נעצר. מאחר וילדים לא נראו יותר ברחובות הגטו, בּוֹלֵק העריך כי מוטב להסתיר את אדש והכניס אותו לתוך תרמיל הגב שלו. אני נראיתי בוגרת מגילי וצעדתי ליד אמא ובּוֹלֵק. כעבור רגע קט הוציא אחי את ראשו מהתרמיל והודיע שאינו מוכן לשבת בתוכו. בלית ברירה, הוא הוצא מהתרמיל וצעד קדימה לפנינו במרחק־מה. למזלנו לא פגשנו בדרך גרמנים. כך יצאנו מהגטו עם פלוגת העבודה ונכנסנו למחנה בשופ ללינת לילה.

מחנה החיסול הוקם מחוץ לגטו שרדולה בשופ למתכת ולסנדלרות של בראון, שפונה לחלוטין והוקף גדרות תיל. חצר גדולה וחדרי בית מלאכה בשופ הפכו מחסנים לאיסוף ולמיון רכוש יהודים שנבזז

מבתיים. שהו שם מאות צעירים יהודים שנותרו בחיים לאחר הסלקציה. מביניהם נבחרה פלוגת עבודה שיצאה כל יום לגטו הנטוש בלווי שוטרים יהודים. הם הוציאו כל דבר בעל ערך שהוסתר בבתים והעבירוהו היישר למחסנים במחנה, לשם שבו עם ערב ללון. עובדים של צוות זה התגנבו בלילה בחזרה לגטו ופיזרו בבתים חפצים שונים שהוציאו מהמחסנים. כך קיוו שמלאכת האיסוף תארוך זמן רב יותר ותינתן ארכה של כמה ימי חיים לעצמם, וגם הזדמנות לאותם שהתחבאו עדיין בגטו ליצור קשר עם אנשים מבחוץ ולברוח. לאחר החיסול שמרו על הגטו ועל המחנה חיילי וורמאכט, אותם ניתן היה לשחד, ולא שוטרי הגסטאפו שהרגו כל יהודי שנלכד ללא היסוס.

בערב הודיע לנו בּוֹלֵק כי ארגן את כל הסידורים: חייל הוורמאכט השומר בשער הסכים לקבל כסף ולהעלים עין, ואנחנו נוכל לצאת מהמחנה ללא עיכוב. מה שעלינו לעשות הוא להסתתר ליד שער העץ, ביציאה המפרידה בין מחנה העבודה לאזור הפולני. באותו רגע שהחייל יפנה את ראשו הצידה, נסתלק. ואכן, בשעת בוקר מוקדמת, כאשר פלוגת העבודה יצאה לגטו, חצינו את חצר המחנה עד השער וכאשר החייל השומר סובב את ראשו, נפתח השער והתגנבנו החוצה. התקשינו להאמין, האומנם אנו חופשיים?

גורלו של בּוֹלֵק

על המשך קורותיו ומותו של בּוֹלֵק קוֹז'וֹךְ שמענו רק כשהגענו לבודפשט בשלהי שנת 1943, שם פגשנו את חברי "הגרופה" אנשי המחתרת. זכרתי כמה מהם מביקוריהם בביתנו בגטו שרדולה, כאשר באו להתייעץ עם יוזק אחיו של בּוֹלֵק. הם סיפרו לנו כי לאחר שבּוֹלֵק הציל אותנו מהגטו בגבורה וברוב תושייה, הוא המשיך לחלץ משם אנשים נוספים, עבר לצד הארי של העיר עם נשק וסיפק ליהודים תעודות זהות מזויפות. פעם נעצר בידי חיילי גסטאפו שניסו לבדוק את זהותו, שלף את אקדחו והרג שניים מהם. בּוֹלֵק נשבע שיילחם בגרמנים וינקום בהם עד כלות. הוא קיווה כי מי מאלו שהציל ונשאר בחיים יספר לעולם את האמת המזויזת והמזעזעת על ההתעללות ביהודי פולין ורציחתם השיטתית.

בּוֹלֵק נתפש בידי הגסטאפו בתחנת הרכבת של סוסנוביץ, כשליווה יהודים במסווה פולנים נוצרים בבריחתם ליעדים רחוקים ובטוחים יותר.

פולק נכלא בבית הסוהר, נחקר בעינויים קשים במשך שבועות אך שתק ולא הסגיר את חבריו. הוא נידון למוות וניתלה עם חברו למאבק, שניהם כפרטיזנים פולנים.

משפחת וייצ'ורק – זהות בדויה

לאחר שחמקנו מהגטו בשעת בוקר מוקדמת, צעדנו בלב הולם אל תחנת החשמלית ('טראם') הקרובה. נראינו לכאורה כמשפחה פולנית, אם ושני ילדיה נושאים מזוודות ויוצאים לנסיעה כדרך שיגרה. תחנתנו הראשונה הייתה בית המהנדס בדומברובה, שם הופקדה כשנתיים קודם לכן המזוודה שלנו עם דברי הערך. כשפתח לנו האיש את הדלת, נפערו עיניו בתדהמה. בוז'דאי הוזמן לבוא אליו בדחיפות, לפגוש באורחיו הבלתי צפויים. חנה, המהנדס ובוז'דאי ישבו יחד וטיכסו עצה כיצד לברוח ולהימלט מפולין. באותה הזדמנות נרשם בפלצובקה שבידינו המספר "2", במקום המיועד לרישום ילדים מתחת לגיל 12; כלומר, ינינה ושני ילדים. כל עוד שוחחו, לימדה אותי אשת המהנדס לשנן תפילות נוצריות, איך להצטלב ולהתנהג בכנסייה. אמא נטלה כמה פריטים יקרים מתוך המזוודה והחביאה בכליה. יהלום גדול תפרה לחזייתה לשימוש בעת חירום. יהלום חבוי זה נותר ברשותה של אמא עם עלותנו לארץ ומכירתו סייעה למשפחה בתקופה הקליטה הראשונה.

היה צורך לתכנן את המסע בהרים ויצירת קשר עם מברחים לסלובקיה, כל זאת בפרק זמן קצר, בטרם יגיע חורף ושלג בלתי-עביר יכסה את קו הגבול. סוכם כי איש הקשר יהיה בוז'דאי, שימסור מידע ויספק את הדרוש לנו.

פרק ד – נדודים בפולין

הרי הטאטרא

שהינו בבית המהנדס מדומברובה רק באותו לילה, כדי לא לסכן את יושביו. למחרת היום נסענו ברכבת אל כפר בהרי הטאטרא, עליו המליץ בוז'דאי. הוא נסע יחד אתנו באותו קרון, אך ישב הרחק כדי לא ליצור מראית עין של היכרות בינינו. סוכם עם בוז'דאי שיבוא לכפר גם בשבוע הקרוב ויביא לנו תלושי לחם שקנה בשוק השחור. בשל מחסור בלחם בפולין הוטל על כל אזרח להתייצב עם תעודתו בלשכת רישום מקומית מדי שבוע, שם קיבל תלושי לחם בקיצבה שבועית; לכן היינו חייבים להחזיק תלושים כדי שלא לעורר תהיות מיותרות.

נופי ההרים הירוקים ומרחבי הטבע שבהם חלפנו לא הפיגו את המחשבות המייסרות על גורלו של אבא ולא הקהו את תחושת הסיכון. היה עלינו להיזהר על כל צעד ושעל לבל תתגלה זהותנו. הגרמנים ערכו סיורים בכפרים לעיתים תכופות, עצרו ובדקו תעודות אנשים חשודים. אדש השוכב, בשערו הבהיר, אמנם נראה כילד פולני לכל דבר, אך בהיותו נימול היווה סכנה של ממש לעצמו ולנו. חזותי שלי לט הייתה אופיינית לנערה פולנית: אפי הארוך מעט ושערותי המתולתלות קלועות בצמות עבות, אותן השתדלה אמא להבהיר בשטיפה במים רתוחים עם קליפות בצל. דווקא אמא, למרות התלאות בגטו, דמתה לליידי פולניה בהופעתה, בגינוניה ובדברה פולנית מושלמת.

כאמתלה לנסיעתנו נבחר הסיפור על חנה ("ינינה"), אלמנת קצין פולני החייבת לפי המלצת רופא לקחת בקיץ את בנה החולה להבריא בהרים, ובתה מצטרפת אליה. חזות אם ושני ילדים היוצאים לנופש הייתה אמנם שכיחה, אך לא ידענו איך יקבלונו בכפר וכמה זמן נוכל להימצא בו. חנה חששה שהכפריים, גם אם רובם עמי ארצות, יגלו חשדנות וסקרנות לגבי משפחת וייצ'ורק הזרה שהופיעה בסביבה. לפיכך חזרנו לשנן שוב ושוב את סיפור הכיסוי שלנו כי באנו מכפר מרוחק בגליציה; בכך קטנה הסבירות כי מישו יוכל לברר פרטים אודותינו. בכל כפר שאליו נגיע נספר כי אנחנו בני מקום אחר בגליציה. את שמות המקומות הללו בחרה חנה, בזוכרה שמות עיירות לאורך נהר הוויסלה בהן טיילה עם חיים בירח הדבש.

ירדנו בתחנת הרכבת ליד הכפר ובוז'דאי עמנו, מוודא כי נסדר כפי שתוכנן. הוא המתין בתחנה לבוא רכבת חוזרת לסוסנוביץ, ואנו חיכינו לעגלה שתיקח אותנו לכפר. שמעתי שתי נשים מדברות, ואחת מהן הצביעה עלי ואמרה: "תראי, זאת ז'ידובה (כינאי גנאי ליהודיה)", וחברתה השיבה: "לא נכון, שמעת איך שהיא מדברת פולנית? יהודי לא מדבר ככה". באותו רגע מבחיל למדתי לקח חשוב: את המראה היהודי שלי אוכל להסוות באמצעות דיבור בפולנית. מבטא פולני מובהק רכשתי בדיבורי אך ורק בפולנית בבית ובבית־הספר. מאחר ולא ידעתי מילה ביידיש, לא נשמעה הפולנית שבפי עם אותה נימה רכה ומתגלגלת, כפי שהצטלצלה בפולנית של יהודים דוברי יידיש. מאז אותו אירוע דיברתי פולנית בלי הרף והתערבתי בשיחות המבוגרים, לא כפי שחונכתי כי לילד אסור לדבר ללא בקשת רשות.

אמא כנראה לא הבחינה במצב המסוכן שאליו נקלעתי, וניגשה לברר מתי תגיע העגלה. נשארתי לשמור על אחי אבל לא הייתי די ערנית, משום שלפתע ראיתי משוחח עם אישה זרה. היא פנתה אליו ושאלה: "מי אתה, ילד?" ואדש בן הארבע ענה בתמימות בפולנית: "אני הייתי יהודי ועכשיו אני נוצרי". שמעתי זאת ונחרדתי. כשאמא חזרה סיפרתי לה בבהלה מה קרה, והיא החליטה בו במקום כי עלינו לברוח מיד. מעתה ואילך לא השארנו את אחי לבדו אפילו לרגע קט. קראנו לו רק בשמו החדש, אדם, ואנחנו נקראנו בשמות ינינה ואווה ווייצ'ורק.

למזלנו, בוז'דאי עדיין נשאר בתחנה וחנה קבעה איתו שניסע לכפר אחר. עלינו על רכבת ראשונה שהגיעה לרציף ונסענו לאותו הכפר. פנינו ללשכתו של ראש הכפר לפי נוהל רשמי, שדרש מנופשים להתייצב ולהצהיר על בואם. ברם, נאמר לנו שלא נוכל לשהות בכפר ועלינו לעוזבו מיד. הסתבר שלפני כמה לילות פשטו על הכפר פרטיזנים פולנים והתושבים סיפקו להם מזון ובגדים. בעקבות הסיוע לפרטיזנים, החליטו הגרמנים להעניש את הכפר ואסרו על כניסת נופשים שסיפקו פרנסה לתושביו. התלבטנו מה עלינו לעשות: מחד, לא יכולנו להישאר בכפר בניגוד להוראות הגרמנים, ומאידך, אם נעזוב לא נצליח להודיע לבוז'דאי ולעדכנו בעניין. אמא התייעצה אתי והחליטה כי תיסע לסוסנוביץ עם אדש, לפגוש את בוז'דאי ולסכם עמו על מפלט אחר. אחד הכפריים הסכים להלין אותי בחדר בביתו באותו לילה, תמורת תשלום. אמא התארגנה מיד לצאת לדרך עם אדש לדרך, בתירוץ שעליה לחפש מקום לינה בכפר סמוך. היא השאירה בידי גלויה מבוטלת עם

מענו של בוז'דאי, ובה כתבה לו בקיצור נמרץ: "תבוא לאסוף את אווה". אמא קבעה איתי כי תחזור ברכבת למחרת בשעה מסוימת, והוסיפה: "אם לא נחזור בזמן תשלחי את הגלויה בדואר בתחנת הרכבת, ובוז'דאי יבוא לקחת אותך משם".

נשארתי בלילה לבדי בחדר ושנתי נדדה בחרדה לגורל אמי ואחי. עד הצהריים שוטטתי סביב הבית, מצפה בחוסר מנוחה לשעה היעודה. שמעתי מרחוק את שקשוק גלגלי הרכבת שהגיעה לתחנה, וקיוויתי כי עוד מעט אראה את יקירי חוזרים בשלום. זמן חלף אך אמא ואחי לא שבו ואני דימיתי אסון: הם נתפשו בידי הגרמנים ואני נשארתי לגמרי לבד, ללא משפחתי. לא יכולתי להמתין עוד בבית בחוסר מעש. כמנהג נשים כפריות עטפתי את ראשי במטפחת, וכדי לא לעורר תשומת־לב חלצתי נעליים. הלכתי יחפה לתחנת הרכבת ושלשלתי את הגלויה בתיבת הדואר, כפי שאמא הורתה לי.

חזרתי לחדרי נבוכה ומיואשת. לפתע נפתחה הדלת. אמא ואדש עמדו מולי בריאים ושלמים. נמלאתי שמחה עצומה והקלה, כאילו חזרו השניים מעבר להרי חושך. אמא ניסתה לספר מדוע הם התעכבו אך לא יכלה להרחיב. הבית קטן וקירותיו דקים; כל מילה שנאמרת מהדהדת ונשמעת באוזני זרים. בכל זאת, מסרה בקצרה כי הייתה ביקורת גרמנית מדוקדקת על כל עובר ושב בתחנת הרכבת, ולכן חששה להגיע לשם ונשארה בביתו של בוז'דאי זמן־מה. מסתבר כי באותו יום נתפש צעיר יהודי איש המחתרת בידי הגרמנים והוכנס לבית־הסוהר, נחקר בעינויים ולבסוף פקץ מהחלון והתאבד. הגרמנים הגבירו את חיפושיהם דווקא בתחנת הרכבת, משם יהודים נמלטו בתעודות מזויפות. לאחר שנרגעו הרוחות נסעו אמא ואדש ברכבת הראשונה מסוסנוביץ לכפר, כפי שקבענו. אמא רבת התושייה עצרה בדרך, באותו כפר שעליו החליטה עם בוז'דאי כי יתאים לנו, שם נרשמה כחוק וקיבלה כתובת חדר להשכרה.

מיהרנו לחזור בעגלה לתחנת הרכבת, כנוודים על מזוודותינו. עדיין לא תיאמתי עם אמא מהי התשובה שאתן לשאלת זרים, מאיזה מקום בדיוק הגענו. לא יכולנו להחליף מילה בשבתנו בעגלה בגלל נוכחות העגלון. נדבר ברכבת, הרהרתי.

לתחנה הגענו מותשים בשעת ערב. אמא נטלה את אדש הרדום בזרועותיה ואני עזרתי לה בהרמת המזוודות לקרון הרכבת. בטרם מצאנו מקום ישיבה, נפתחה דלת אחד התאים וקצין גסטאפו יצא לקראתנו.

כשראה אישה נושאת ילד קטן גילה אדיבות והציע לנו להצטרף אליו בתאו. חנה לא העזה לסרב וקיבלה את הזמנתו. כשפתח הגרמני את הדלת ונכנסנו לתא גילינו, למרבה האימה, כי בתא יושבים חבריו קציני גסטאפו. הם הצטופפו במקומותיהם ואנו ישבנו לידם, מאובנים מפחד ללא הגה. למזלנו, אדש ישן במשך הנסיעה ואנו חיכינו בקוצר רוח לעצירת הרכבת ומיהרנו לרדת.

הגענו לכפר המדובר בחשיכה והלכנו לבית אחד האיכרים, לפי הכתובת שקיבלנו. קיווינו שהפעם יאיר לנו המזל פנים ונוכל להניח את ראשינו במקום בטוח; כבר שבוע חלף מאז בריחתנו מהגטו. בעלת הבית אמרה שיש לה מקום לינה עבורנו אבל לא בחדר נפרד. החדר הגדול בכניסה לבית כלל גם מטבח עם תנור בישול, פינת אוכל, מיטה גדולה ושולחן עם כסא; בצידו האחורי נמצא חדרו של הבן. האישה הודיעה שאמא ואדש ילוננו איתה במיטה הגדולה, ואני אישן בחדרו של בנה. אמא הייתה חייבת לשמור בשבע עיניים על כל תנועה של אחי, שלא יבחינו שהוא נימול.

בשיחה עם חנה בערב לפני השינה, סיפרה בעלת הבית על בני משפחתה: בעלה ובנה שסיים את לימודיו נמצאים במחנה עבודה; אחותה דוברת גרמנית ועובדת במנהלת הגסטאפו האזורית. אמא הייתה זהירה מתמיד בתשובותיה ולא מסרה פרטים מיותרים. כשנכנסתי לחדר הבן הבחנתי במדפים גדושי ספרים, חלקם בגרמנית. הבנתי שאנו בביתם של אנשים משכילים ובעלת הבית תחקור לבטח את מוצאנו וקורותינו.

בבוקר הציעה האישה לאדש: "בוא איתי לשדה, אני הולכת לעקור תפוחי אדמה לארוחת צהריים". ביקשתי ממנה אינסטינקטיבית: "מותר גם לי לבוא אתכם?" בהבעת פניה של אמא הבחנתי חשש פן האישה תחטט בעברנו ותחקור את אחי אודותינו. ברור שאין להשאיר את אדש ביחידות איתה, שלא יפטט לתומו. ואכן, בצאתנו לשדה פתחה האישה בסדרת שאלות: "מי אתם? מהיכן הגעתם? איפה אבא שלך?" קלטתי מיד שעלול להתרחש אסון, כי לא תיאמתי עם אמא פרטים מהיכן כביכול הגענו. לשאלות האישה, התחלתי לדקלם באופן אוטומטי סיפור על אבי הקצין הפולני שנהרג ועל אחי החולה הזקוק לאוויר הרים. ציינתי שם כפר בגליציה, משם באנו, שצץ בראשי שלא מדעת.

כשחזרנו בצהריים לבית הבחנתי בעיני אמא שאלה אילמת: "האם דיברת איתה?" ואני השבתי בניד ראש - "כן". התנהל בינינו דו־שיח

ללא מילים בהבנה הדדית של מחשבות. הסתבר שהזכרתי באוזני האישה את שמו של אותו כפר בדיוק, עליו סיפרה אמא בשיחתן אמש וכך לא התעורר בליבה חשד. עד היום אני מתפלאת איך עלה בדעתי שם כפר מסוים זה, במצב המתוח שעלול היה לחרוץ את עתידנו. דומה שהצלחתי ליצור מעין טלפאטיה עם אמא ולהעמיד עצמי במקומה - עדות לקשר הרגשי העמוק בינינו.

ניהלנו בכפר שגרת יום כדי לא לבלוט או להסב תשומת לב מיותרת. השגחתי על אחי כל היום שלא ישיב לשאלות זרים. עקבתי אחריו אפילו כשעשה את צרכיו בין השיחים, לבל יגלו את היותו נימול. בוז'דאי הגיע לכפר מדי שבוע עם תלושי הלחם. טיילנו בשבילי הכפר, אדש השתעשע ברעיית אווזים באחו ואני רצתי אחריו ושמרתי את צעדיו. הלכנו לכנסייה ביום ראשון, הצטלבנו והתפללנו כפולנים נוצרים אדוקים. לאחר שנים על סף רעב ואוכל קלוקל זומן לנו בכפר שפע אוכל מזין, בריא וטעים: ירקות, גבינות וכיצים ושתיית חלב לרוב. צברנו כוחות פיזיים ונפשיים, דרוכים לקראת המשך דרכנו. כשלושה שבועות חלפו והסתיו בפתח. הזמן דוחק מאחר שלא נהוג לנפוש בכפר ההררי בימי חורף קרים. ואכן, בוז'דאי הופיע והודיע לנו במפתיע: "היכוננו לעבור את הגבול לסלובקיה תוך ימים ספורים".

עוזבים את פולין

בוז'דאי סיכם עם אנשי קשר ומברחים על מעבר גבול פולין-סלובקיה בהרים בדרום-מזרח המדינה. בתמורה מסרנו למברחים אותם כף או מזלג מצופי זהב שקיבלתי מסבא דב בילדותי, ונותרו בידינו בגטו. בוז'דאי מסר לחנה פרטים על הבריחה ועל היעד שאליו נגיע. נפרדנו ממנו לעד.

קשה לבטא במילים את מאמציו הכבירים של איש החסד הפולני בוז'דאי להצלת משפחה יהודית ממוות בטוח. בוז'דאי וסטאטישה אשתו היו חשוכי ילדים ובוז'דאי, בהסכמת אשתו, עזר בסתר בהצלת יהודים רבים, חרף סיכון ממשי של חייהם. אמנם הוא קיבל כסף תמורת עזרתו, אבל זו נבעה מתוך רצון כנה ומהכרה של שליחות אנושית בחשכת הרוע. שמו בשפה הפולנית - "אלוהים-תן" - קיבל משמעות מיסטית בהצלת חיינו. זכרו ייכון לנצח עם שמם של חסידי אומות העולם.

פרק ה - פליטים בהונגריה

חיים חדשים בבודפשט

בהגיענו בספטמבר 1943 לבודפשט, הייתה הונגריה עדיין ארץ חופשית ובת־ברית של גרמניה. לנו נדמתה בודפשט כגן עדן, זאת לאחר ארבע שנים בהן חיינו בתנאים איומים ובחרדה קיומית, בגטו ובשכונות שלאחר הבריחה בזהות בדויה. השתאינו לראות אנשים מטיילים ללא דאגה ברחובות העיר הרחבים והנקיים. רוב יהודי הונגריה היו שאננים, למרות אימי המלחמה והשמדת יהודים רצחנית ושיטתית בארצות סביבם. הם לא פיללו שתוך כחצי שנה ייחרץ גורלם לגירוש, רצח ומשלוחים למחנות השמדה.

עם בואנו לבודפשט התייצבנו בבית המשטרה ההונגרית במשרד "הוועד הפולני", בעל הסמכות מטעם הממשלה הפולנית הגולה. הצגנו את תעודת הפלצובקה הפולנית-גרמנית ונרשמנו כפליטים פולנים נוצרים-קתולים. קיבלנו תעודת זהות פולנית על־שם משפחת ווייצ'ורק וכן קיצבת כסף חודשית זעומה לקיום. מאחר וחנה דיברה גרמנית עם אלה שפגשה בעיר, לא הבחינו שאנו פליטים יהודים.

בפנינו עמדו מספר בעיות: היכן נגור בבודפשט, איך נעביר את הזמן בשלום והאם נוכל לממש את חלומנו לעלות לארץ־ישראל. חנה פנתה ל"וועד העזרה וההצלה היהודי בבודפשט", שפעל מטעם תנועת העבודה הציונית והסוכנות היהודית. הוועד נמצא בקשר עם מנהיגי יהדות סלובקיה וסייע לפליטים יהודים בהונגריה. חנה הלכה יום־יום למשרד וועד ההצלה, להתעדכן בידיעות חדשות ולקבל כתובת לינה בבית יהודים שהסכימו לכך, כל לילה במקום אחר. במשרד פגשה חברים מה"גרופה" ("הקבוצה"): את חלקם הכירה מאז באו לביתנו בגטו שרודולה, כדי לפגוש ולהתייעץ עם מנהיגם הנערץ יוזק קוז'וך שגר שם עם אחיו והוריו.

חברי הגרופה התארגנו מקרב חברי תנועות הנוער והמחתרות בגטאות ערי זגלמביה, שניצלו והגיעו לבודפשט. בהונגריה המשיכו בפעולות התנגדות לגרמנים, הצלת יהודים, הברחת פליטים תוך זיוף מסמכים ורכישת נשק. עליהם נמנה יעקב (יוזק-קובה) רוזנברג – צעיר עזנפש ורב־תושייה ללא חת, שדאג לנו במיוחד והפך לידידנו. אנשי

עזבנו את הכפר בתחילת ספטמבר 1943 ונסענו ברכבת לעיירה זוורדון (Zwardón) סמוך לגבול סלובקיה. פגשנו במבריחים בחסות החשיכה ליד תחנת הרכבת. היער השתרע סמוך לתחנה ואנחנו צעדנו חרישית מרחק־מה בעקבות המבריחים קלי הרגליים ונבלענו בין העצים. אמא ואני סחבנו מזוודות ואחד המבריחים נשא את אחי: האיש הצמיד מקל טיולים גדול בצורה אופקית מאחורי גבו, והחזיקו בשני מרפקיו מלפנים; אדש ישב על המקל כשרגליו תחובות קדימה, נשען על גב האיש וחובק את צווארו. המשעולים ביער העבות היו צרים ותלולים והטיפוס הנמרץ מחסיר נשימה ומייגע. קור עז וצורב חדר לגוף למרות שכבות הבגדים שעטינו. טיפסנו במהירות אל אותו מקום נידח על קו הגבול, כדי להתגנב בזמן חילופי משמרות הגרמנים מבלי שישגיחו בנו. מראש הרכס ירדנו בשבילים מיוערים בשטח סלובקיה. עזבנו את אדמת פולין הארורה לתמיד.

מאוחר יותר נודע לנו כי היינו בין הראשונים שעברו את הגבול לסלובקיה בדרך זו ללא תקלות, בזכות בוז'דאי, ובעקבותינו הלכו יהודים אחרים. ברם, זמן קצר לאחר שהברחנו כאן את הגבול החלו הגרמנים לחשוד ועצרו את ראשי המבריחים, וכך גם דרך מילוט זו נחסמה בפני פליטים יהודים מפולין.

עם עלות השחר הובילו אותנו המבריחים לבקתת איכרים מבודדת. נכנסנו פנימה ויושבי הבית השותפים להברחה קיבלו את פנינו בחמימות. הם הגישו לנו כוסית יי"ש לשתייה, לחגוג את סיום המבצע המוצלח. ואני, ילדה בת 12, לגמתי לראשונה בחיי משקה אלכוהולי חריף וחוויתי את טעמו והשפעתו המסחררת.

משם נסענו כ-20 ק"מ לעיר הסמוכה ז'ילינה (Žilina), בה ישבה קהילה יהודית ופעל וועד יהודי לקליטה ולתמיכה בפליטים. יהודי סלובקיה, בהיותם עדיין נתיני מדינת חסות של הגרמנים, נמצאו במעמד בטוח יחסית, ללא רדיפות. תוך ימים ספורים יצרנו קשר עם רשת מבריחים, ביניהם נמנו יהודים מסלובקיה שעסקו בהברחת אנשים וסחורות. נסענו ברכבת דרך קושיצה (Kosice) שבסלובקיה היישר לבודפשט בירת הונגריה.

הגרופה גרו בקומונות בפנסיונים בעיר, אך חנה העדיפה לפעול על-פי גישתה משכבר: בטוח יותר שנתרחק מקבוצות והיא תשמור עלינו בכוחות עצמה.

הפכנו לנוודים, בבלי דעת באיזה חדר שכור נלון בלילה הבא. בעת שאמא הלכה בבוקר למשרד או עסקה בסידורי לינה הסתובבנו לבדנו, אחי בן הארבע ואני בת 12, בגינות היפות של העיר. נטלתי אחריות והשגחתי על אחי השוכב שלא יצא מתחום ראייתי. בצהריים פגשנו באמא והלכנו לאכול באחת המסעדות, שמלאו שפע כל טוב: מעדני בשר מתובלים וחריפים ומיני עוגות מתוקות, כמיטב מסורת הבישול והאפייה של ההונגרים. אחר הצהריים המשכנו לטייל ביחד בעיר ולבלות בחוצותיה, עד הגיענו לחדר ששכרנו ללינת לילה. התהלכנו לבושים באותם בגדים ישנים שהצלחנו לחלץ מהגטו; לא קנינו אף פריט ביגוד חדש וחשכנו כסף למקרה חירום. כל יום ראשון בבוקר הלכנו לכנסייה והשתתפנו בתפילות עם תושבי העיר הנוצרים.

זכורני במיוחד בית אחד שאליו הגענו ללון: בחדר ליד שולחן ישב אדם מבוגר בעל זקן ארוך ופאות לחיים, לבוש קפוטת וחבוש מעין כובע מצחייה שחור, כמנהג יהודים דתיים. ליד הקיר עמדה ויטרינה ובה כלי הבדלה לשבת וליום צלב עם דמות ישו. אשתו נכנסה לחדר ולצווארה ענדה שרשרת עם צלב גדול. היה זה זוג מעורב של יהודי ונוצרי – תופעה של התבוללות שהפליאה אותנו, כי לא הכרנו כמוה מעולם בסוסנוביץ.

באחת השבתות הזדמנו לארוחת צהריים בבית משפחה יהודית. בהתגלגל השיחה סיפרה חנה על תלאות החיים בפולין תחת הכיבוש הגרמני וכל שידעה על מכונת ההשמדה הגרמנית במחנות עבודה ובאשוויץ. היא הפצירה בכני המשפחה לא לעצום עיניים בפני המציאות ולדאוג בדחיפות להשגת ניירות מזויפים. בני הבית הביטו בה בהשתאות, כאילו נפלה מכוכב אחר. הם בטחו בעצמם, בסכלותם, כי מצבם איתן ולא יאונה להם רע. כשיצאנו, אמרה לי אמא בתדהמה: "הם לא מאמינים לי, הם חושבים שאני ממציאה את הסיפורים".

יום אחד שוטטנו בשוק המקורה במרכז בודפשט, לא רחוק מנהר הדנובה. סבבנו בין דוכנים מלאי מזון והתפעלנו מכמות וממגוון סוגי בשר ונקניק מושכי עין ונודפי ריח מגרה בשוק הבשר. קרבנו לדוכן נקניקים ואני ניצבתי דום, נועצת עיניים כלות בנקניקים התלויים

לראווה מעליו. המוכר הבחין בי והגיש לי פרוסה מכיכר נקניק עשויה נתחי בשר. לראשונה בחיי נגסתי נקניק "סאלצסון", בטעם מיוחד שלא ידעתי מעודי.

מיד עם הגיענו לבודפשט, שלחה חנה באמצעות הצלב האדום שני מברקים: האחד הופנה לידידנו המהנדס בדומברובה, ובו כתבה: "אנחנו בדרך הביתה"; רמז לכך שאנו בדרך לארץ-ישראל. המברק השני נשלח לארץ אל רחל אחותה, ובו רשמה: "אנחנו בחיים"; הייתה זו מעין הודעה לרחל על הצלתנו וציפייתנו לקבלת סרטיפיקט. רחל השקיעה שוב מאמץ רב לשכנע את משה שרתוק שיוציא עבורנו מסמך חדש. במברק שקיבלנו מהצלב האדום נכתב כי הסרטיפיקט שלנו בדרך, אולם לא הצלחנו להשיגו במשרד וועד ההצלה היהודי. למרבה האכזבה, נודע לנו בדיעבד, כי אכן תעודתנו נמסרה למשרד הוועד, אך עבר שם נציג אמריקאי יהודי מטעם הג'וינט שחילק סרטיפיקטים לאנשי שלומן, ואת שלנו מסר לאחת ממקורביו. מאחר ובתעודתנו נרשמו שמות אם ושני ילדים, צירפו לאישה זו, אם לבת, ילד צעיר ושלושתם מימשו את זכות העלייה שלנו...

מעבר למוהאץ'

החורף של שנת 1944 הגיע, אך המלחמה טרם הוכרעה. מאחר ומספר הפליטים והזרים בבודפשט הלך וגדל, הורתה ממשלת הונגריה על פיזורם לעיירות ברחבי המדינה. באחד מימי ינואר 1944 הודיעו לנו מהגרופה: "כולם עוברים למוהאץ' (Mohacs)". חברי הגרופה ניצלו קשרים בוועד הפליטים הפולני והשיגו אישור להעביר את הקבוצה כולה למוהאץ', עיר בגבול הונגריה-יוגוסלביה; הם קיוו כי יצליחו ליצור קשר עם פרטיזנים יוגוסלבים הלוחמים בנאצים. חנה, כידידת משפחת קוֹז'וֹך, ביקשה לצרפנו לקבוצה למוהאץ', ונענתה בחיוב.

קובה רוזנברג הקדים בואו למוהאץ' ואירגן מראש את מעבר החברים. הוא התיידד עם מפקד המשטרה המקומי שהציע עזרה בסידורי לינה בעיירה. הקבוצה שעברה למוהאץ' מבודפשט מנתה כ-20 איש, ואלה הצטרפו נערות יהודיות שחזרו מוינה ומגרמניה. נערות אלו נשלחו בידי המחתרת היהודית מפולין קודם לחיסול הגטאות, במסווה של פולניות נוצריות, לעבוד בבתי גרמנים, על מנת להצילן ממוות

בטוח. אנשי הקבוצה הציגו עצמם כפליטים פולנים קתולים והתפזרו לבתים שונים במוהאץ'. אנחנו שכרנו חדר וגרנו בו לבדנו בימי שבתנו בעיר. אמא קנתה אוכל ובישלה ארוחות, אותן אכלנו רק בחדרנו.

הצעירים שבקבוצה חויבו לעבוד ולהציג אישור מתאים; המבוגרים וכן חנה קיבלו קיצבה ולא עבדו. כל יום ראשון בשבוע התייצבנו כחוק במשטרה עם חברי הגרופה והצגנו את תעודותינו. הקומנדאנט (המפקד) קיבל את פנינו, הציע למבוגרים שתייה ופטפט בנעימים על דא ועל הא. לאחר בדיקת התעודות נפרדנו לשלום והלכנו להתפלל בכנסייה כפולנים אדוקים. כל ימות החול התהלכנו חופשיים ללא מורא גסטאפו והלשונות. טיילנו ברחובות העיירה ובין דוכני השוק. התושבים ידעו שאנו פליטים, ולא תמיהו מדוע איני הולכת לבית-ספר. את חברי הגרופה פגשנו הן במשרד המשטרה והן ברחובות בהם שוטטנו והיינו מודעים וערים לכל חדש. זכור לי אחד מימי ראשון: אכלנו ארוחת בוקר ולחדרנו נכנס איש הגרופה אולק (אלכס) גוטמן, גבה-הקומה ויפה-התואר. אמא שאלה אותו: "אולי אפשר להציע לך בואצ'קה (לחמניה)?" אולק צחק ואמר: "אכלתי היום כבר תשע בואצ'קה, זה מספיק לי".

כעבור כחודשיים החלה התפתחות מדאיגה במוהאץ' בעקבות מהפך בהונגריה. הצבא הרוסי הביס את הצבא הגרמני בגזרות המזרח והתקדם בהצלחה לעבר ברלין. ב-19 במרס 1944 פלשו הגרמנים להונגריה בתואנה פוליטית-צבאית, למניעת כריתת ברית בין הונגריה ורוסיה. הונגריה נשלטה מעתה בידי מיופה-כוח גרמני. הגרמנים קבלו מהוועד הפולני בבודפשט רשימות של פליטים פולנים חשודים כיהודים. כך נודע לגרמנים כי במוהאץ' מצאו מקלט פליטים רבים ודרשו ממפקד המשטרה רשימה מלאה שלהם, כדי לעוצרם. המפקד יעץ מיד לקובה ידידו לברוח במהירות מהעיר עם חבריו. לפי הוראת קובה התכוננה הקבוצה לצאת ממוהאץ', עוד לפני יום ראשון שבו מתייצבים במשטרה. חברי הגרופה התחלקו לקבוצות בנות כמה אנשים וגם חנה קיבלה הוראה לעזוב: "תגיעו לרכבת מסוימת ביום כך וכך". הקבוצות עלו על רכבות נפרדות שנסעו ליעדים שונים, כדי לטשטש עקבות, ומשם חזרו בדרך לא-דרך לבודפשט.

במוהאץ' נשארו עדיין שלושה מחברי הגרופה, עליהם הוטלה משימה מסובכת ומסוכנת: חיסול מלשין יהודי בשם ויקטור. עוד קודם לכן הועברה אזהרה מבודפשט לגרופה, מפני יהודי שיגיע למוהאץ'.

באופן עצמאי, ינסה להתיידד עם החברים ועלול להלשין ולהסגירם. מסתבר כי ויקטור שיתף פעולה עם הגרמנים בקראקוב והיה 'קאפו' (אסיר בכיר ממונה על אסירים) באחד ממחנות הריכוז. בדיון בין חברי הקבוצה הוחלט שצריך לחסלו. לביצוע נבחרו שלושה - שני גברים ואישה: אולק (אלכס) גוטמן, אמיל בריג ודנקה (דנושיה). שלושת המתנקשים התחבאו ונשארו במוהאץ' לאחר שעזבנו בחשאי. הם תפשו את ויקטור בטיילו על גדת הנהר, אלא שהאיש הספיק לזעוק לפני שהומת. דייג שמע את צעקותיו, הבחין בהם והזעיק את המשטרה. שלושתם נעצרו והושלכו לבית-כלא בעיר פייץ' (Pécs).

בודפשט נאצית

שבנו לבודפשט, אל מציאות מסוכנת בהרבה מזו שזכרנו. הגרמנים בלשו ועצרו פליטים זרים, במיוחד פולנים שנחשדו רובם ככולם כיהודים. חיילי גסטאפו ואנשי המפלגה האנטישמית הפשיסטית "צלב החץ" רדפו יהודים בבודפשט ורצחו רבים בדם קר. יהודי בודפשט נאלצו לנטוש את בתיהם ולעבור לבתים שסומנו ככוכב צהוב, מעין גטו. על יהדות הונגריה הוטלו גזירות בשיטה נאצית: ענידת טלאי צהוב, הפקעת רכוש, מאסרים המוניים, גירוש מאות אלפי איש למחנות ריכוז ולמשרפות. בבודפשט נדחסו המוני פליטים יהודים שברחו מעיירות בהונגריה. הפחד הנושן ותחושת רדיפה חריפה חזרו ללוות אותנו על כל צעד ושעל, למרות זהותנו הבדויה כפולנים קתולים.

חברי הגרופה מצאו בבודפשט בית וגרו בו כקומונה. אמא חיפשה עזרה במשרד וועד ההצלה היהודי בהשגת מקום לינה, כל לילה בבית אחר של יהודים או הונגרים נדיבים שהסכימו לאכסן פליטים. היא התרוצצה במשך היום לסידורים שונים בעיר וניסתה להשיג מידע חדש. בבוקר ציידה אותנו באוכל ויצאנו לבדנו לשוטט ברחובות בודפשט ובגניה. בילינו שעות ארוכות בגינה יפהפייה בבודה - חלק העיר ממערב לנהר הדנובה. זכור לי מבנה בחורשת עצים, מוקף פסלי בעלי-חיים ופסלי אלים מהמיתולוגיה היוונית בגודל טבעי. אדש שיחק בשקט, מרוכז בעולמו וסקרן לגלות כל פרט בסביבה. בצהריים נפגשנו עם אמא במקום מוסכם מראש ואכלנו ביחד ארוחה באחת המסעדות העממיות. מאחר ולא היו ברשותנו תלושי לחם, הסתרנו עובדה זו ונמנענו מלאכול לחם במסעדה.

באחד הימים כיתתנו אחי ואני את רגלינו ברחובות העיר. גיליתי לחרדתי מודעות תלויות על קירות הבתים, עליהן מתנוססות תמונות מבוקשים, בהן תמונות אמא, אדש ושלי כחשודים במעורבות ברצח במוהאץ'. במודעה התבקש מי מהציבור המכיר אנשים אלה להודיע על כך למשטרה. כאשר נתקלתי במודעות שבהן הופיעו תמונותינו הסבתי פני ומיהרתי להסתלק. עתה נקטנו משנה זהירות: הגסטאפו והמשטרה ההונגרית בדקו ברחובות בודפשט תעודות עוברים ושבים וכל החשוד כיהודי נאסר. הקפדנו שלא להיראות שלושתנו יחד בהליכתנו ברחוב: אמא צעדה ולצידה אדש, ואני שמרתי מרחק־מה לפנייהם או מאחוריהם. הנסיבות גרמו לכך שפיתחתי חושים מחודדים, כשל חיה נרדפת. למדתי להבחין בפרטי פרטים ולהבדיל בין אנשים חשודים העלולים להסב נזק, לבין האחרים. לימים, בהיותנו בארץ, יכולתי לזהות מה טיבו של אדם ההולך ברחוב: האם הוא פליט, כמונו, ומהיכן בא – הונגריה, רומניה, פולין או גרמניה.

אמא הגבירה מאמץ לשמור על אחי מסכנה. הגיעו אלינו שמועות על יהודים שמסרו את ילדיהם למנזרים. היא התייעצה אתי על אפשרות להסתיר את אדש במנזר עד שתסתיים המלחמה. אמרתי לאמא: "לא בא בחשבון, אנחנו לא נפרדים ונישאר שלושתנו ביחד". הייתה זו תשובה שניתנה מתוך תחושה פנימית כי נשורד, אם נהיה ביחד. אמא שקלה בדבר, קיבלה את דעתי וויתרה על הרעיון. חנה הרהרה אפילו על ביצוע ניתוח לאדש להסוואת המילה; לכך התנגדתי נמרצות וגם הפעם אמא הקשיבה לי.

בחלון הזמן, מצאו חלק מחברי הגרופה מקום מגורים בוויילה יפהפייה בבודה, אותה שכרו מנער שעשועים אריסטוקרטי ידוע בבודפשט. חנה פנתה לגרופה בבקשה לצרפנו אליהם, או לפחות לאפשר לנו ללון בה כמה לילות. החברים חששו להכניס לוויילה ילד קטן אבל אותי הסכימו לקבל. כך נפרדתי מאמא ומאחי ונכנסתי לגור בקומת מרתף בוויילה. המרתף כלל שני חדרים עם מיטות קומותיים: האחד נועד לבחורות והאחר לבחורים. האווירה בוויילה הייתה תוססת, שמחה ועליזה כמנהג אנשים צעירים באביב חייהם. ישבתי לי בודדה באחת הפינות, עטופה בדאגה לאמא ולאחי הנמצאים בחוץ. לא רציתי להישאר יותר בוויילה וכעבור כמה ימים אמא הוציאתני משם. זמן־מה לאחר מכן נתפשו כמה חברי הגרופה שנמצאו בוויילה בעקבות הלשנה.

חברי הגרופה שהסתובבו חופשיים המשיכו לרקום בסתר פעילות מחתרתית. הם ניסו להציל במבצע נועז, ללא הצלחה, את שלושת חבריהם שישבו בחשד לרצח בכלא פייץ'. הגסטאפו דרש את הסגרתם. ארגונים יהודיים בבודפשט העבירו שלמונים לבעלי השפעה בחוגי המשפט ההונגרי, שיאשרו בקשה לשפיטת השלושה בבית דין הונגרי, בטיעון שהפשע בוצע על אדמת הונגריה. לאחר חודשים רבים של חקירות ועינויים נגזר על השלושה עונש מוות בתלייה, שיבוצע ביום 29.11.44. באותו יום בדיוק, כשעתיים לפני ביצוע גזר הדין, פרצו הרוסים וכבשו את פייץ'. תאי הכלא נפתחו והשלושה שוחררו מיוסורים, אך בחיים.

מקלט מהפצצות

בודפשט הפכה עיר מסוכנת לכל אדם בשל הפצצות כבדות של בנות הברית על צומת מסילות הרכבת – יעד אסטרטגי שבו הועברו אספקה חיונית ונפט לצבא הגרמני הלוחם בחזית מול הרוסים. אנשי ממשלת הונגריה מצאו מקלט מההפצצות במנהרות הרכבת התחתית. קומות המרתף בבתי העיר שימשו לאחסנת מזון לעונת החורף; מתחת להם נחצבו בונקרים ומנהרות שהתחברו גם למנהרות הרכבת התחתית, כמבוך תת־קרקעי ענק המשתרע מתחת לעיר. כאשר נפלה פצצה והרסה את אחד הבתים עברו אנשים לבונקר אחר. בלילות שבהם הופצצה העיר, ירדנו גם אנו מאותו חדר שכור בו שהינו אל הבונקר.

לילה אחד קיבלה אמא כתובת של רפד שגר הרחק בבית גדול עם הרבה דיירים, סמוך לתחנת הרכבת. באחת הקומות נמצאה מרפדיה ובה גלריה עם רהיטים וספה לשינה עבורנו. אמא הביאה אותנו ללון שם, נפרדה מאיתנו והלכה לישון בקצה אחר של העיר. באותו לילה הופצצה בודפשט במטחים כבדים שפגעו קשות בבתים באזור מגורי הרפד. כשנשמעה האזעקה עלה בעל הבית לגלריה ואמר לי: "קחי את אחיך ובואי איתי למטה, למקלט". אדש התעייף בטיולים ברחובות וישן שינה עמוקה על הספה, גם בנפול הפצצות. עניתי לרפד: "אני לא יורדת, אני נשארת פה". הוא לא הצליח לשכנעני והשאיר אותנו בחדר. ישבתי מבוהלת על כורסה ליד החלון והסתכלתי החוצה על מטר הפצצות סביבנו ועל ספינות העולות בלהבות אש בנהר הדנובה. התפללתי בליבי שאם תיפול פצצה בדיוק עלינו, אחי לא יתעורר ולא ירגיש כאב.

כשהפציע השחר אמא באה לאסוף אותנו. היא סיפרה כי עברה בין בתים שקרסו והייתה בטוחה שלא תמצא אותנו בין החיים. למזלנו, ביתו של הרפד היה בין הבודדים שנותרו על תילם ברחוב. כדיעבד התברר שבאותו לילה פשטו הגרמנים דרך המנהרות על בונקרים ואסרו חשודים ללא תעודות או כאלו שהחזיקו תעודות מזויפות, ביניהם יהודים, רבים. לילה זה שבו ניצלנו פעמיים, הן מציפורני הגרמנים והן מהפצצות, נתפש בעיניי כנס גדול וכצו גורל.

פרק ו - שנה ברומניה

הברחת גבול לרומניה

חברי הגרופה, נטולי אשליות באשר למצפה להם בהונגריה הנאצית, תכננו בריחה מבודפשט לרומניה. חנה ביקשה גם הפעם להצטרף אליהם עם הילדים ונענתה בחיוב. בסוף יוני - תחילת יולי 1944 אורגנה הברחתנו לרומניה בעזרת אנשי קשר פולנים ששיחדו את שומרי הגבול ובסיוע שליחי "הבריחה". אנשי הבריחה - ארגון מחתרת מטעם ה"הגנה", יצאו בסתר מארץ־ישראל לאירופה ועזרו בהברחת יהודים פליטים לארצות שטרם נכבשו בידי הגרמנים.

נסענו ברכבת לעיר סגד (Szeged) שעל גבול הונגריה-רומניה. הברחת הגבול לרומניה נצרכה בזיכרוני כאחת החוויות הקשות שעברתי בזמן המלחמה. יצאנו לדרך קבוצה בת כעשרה איש, כולם זרים לנו. פגשנו בהם לראשונה במקום מוסכם עם המבריחים ובתום המעבר לא ראינום יותר. לבשנו כמה שכבות בגדים ובידינו החזקנו חבילות עם פריטי לבוש. גם הפעם אדש רכב על כתפי המבריח ישוב על מקל, באותה שיטה שבה הוברח בגבול פולין-סלובקיה. חנה קנתה בהונגריה זוג נעליים חדשות מודבקות, לא תפורות, ונעלה אותן לפני הצעידה במשעולי ההר. עד מהרה התברר כי הנעליים אינן מתאימות להליכה מזורזת. גשם כבד ירד ללא הרף ורגלינו בוססו ושקעו בבוץ. בכל צעד שפסעה אמא הלך ונפרם הדבק בין סוליות הנעליים לבין חלקן העליון. הנעליים התפרקו ואמא קשרה אותן בחבל. ההליכה המהירה גרמה לאמא כאבים וסבל נורא, כפות רגליה השתפשפו והתנפחו והפצעים דיממו. לקחתי חבילות מידיה, תמכתי בה ועודדתי אותה ככל יכולתי להמשיך לצעוד.

המבריחים התקדמו במהירות כדי לחצות את הגבול לפני הזריחה. אמא ואני נגרנו מאחור, קורסות מעייפות, מפחדות פן נאבד את המובילים בראש והם ייעלמו מראיתנו. מדי פעם אמא ישבה לנוח ואני רצתי קדימה אל המבריחים לעכבם, וחזרתי אליה. אמא אמרה לי בהשלמה ובייאוש: "אני לא יכולה ללכת יותר. תשאירי אותי פה ביער, תשמרי על אדש ותתקדמו בלעדי". לא עלה בדעתי למלא אחר דבריה ולהשאירה לבדה. מרגע זה והלאה השתדלתי בכל מאודי ובמאמץ עליון

לדרכן אותה ולמשוך אותה אחרי. כך המשכנו בהליכה מקוטעת ומיוסרת בחשיכה במשך שעות: כאשר אמא יושבה באפס כוח מיהרתי לעכב את המברחים ושבתי לתמוך בה לקום ולצעוד, וחוזר חלילה.

עם שחר חצינו את הגבול לרומניה והגענו לעיירה ארד (Arad). חנה נמצאה באפיסת כוחות מוחלטת ורגליה נפוחות ופצועות. היינו חייבים להישאר במקום כדי שהפצעים המזוהמים ברגליה יטופלו בידי רופא ויחלימו. התארחנו בבית משפחה יהודית כעשרה ימים. חנה נחה מסוגרת בחדר ומצבה השתפר מיום ליום. אחי ואני לא הפרענו לה ונשארו בחוץ רוב שעות היום הקיצוץ החמים. אדש שיחק עם ילדי השכנים ואני ישבתי על מדרגות הבית ושמרתי עליו.

שחרור בבוקרשט

כאשר חנה התאוששה ועמדה על רגליה עזבנו את ארד. בסיוע ארגון פעילים יהודים ציוניים רומנים נסענו ביולי 1944 לבוקרשט בירת רומניה, העיר היפה והתוססת הדהימה אותנו. אמא שלחה שוב מברק לרחל בארץ על הגיענו לבוקרשט בשלום.

באותו זמן הייתה עדיין רומניה בעלת ברית של הגרמנים. יהודי בוקרשט המשיכו בחייהם ללא רדיפות, גרו בבתייהם וניהלו עסקים כרגיל. באוגוסט 1944, שבועות ספורים לאחר הגיענו לבוקרשט פרצה מרידה פוליטית אנטי־פשיסטית ברומניה, שהצטרפה עתה לכנות הברית. הצבא האדום הניס את הצבא הגרמני אחורה והתקדם לרומניה. בלבנו התעוררה תקווה לשחרור מהיר בידי הרוסים.

את התעודה הפולנית שקיבלנו בהונגריה הצגנו עתה בבית המשטרה הרומנית בבוקרשט וקיבלנו מטעמים מסמך רשמי שבו נרשם: שם המשפחה וויצ'ורק Wiczorek, האם Janina ינינה (חנה), הבת Ewa אווה (חוה), הבן Adam אדם (אברהם־אדש), התאריך 27.7.44. עם תעודה זו התייצבנו מדי חודש וקיבלנו ארכת שהייה של חודש נוסף בבוקרשט (תמונת התעודה בעמוד 124).

במחלקה מיוחדת לטיפול בפליטי במשלחת הצלב האדום השווייצרי בבוקרשט, הוציאו לנו, על־סמך התעודה הרומנית, תעודה נוספת בשפה הצרפתית ביום 23.8.44 (תמונת התעודה בעמוד 125). עתה היה עלינו

להמתין לסרטיפיקט בריטי, לאישור יציאה מממשלת רומניה ולמועד הפלגת אונייה ארצה.

לא התחזינו יותר לפולנים נוצרים: לתחושת החופש העילאי שחווינו בבוקרשט נוסף מימד אחר עם השבת זהותנו היהודית. באחת השבתות הלכנו לבית כנסת. אדש הוריד את כובעו והצטלב, כהרגלו בתפילה בכנסייה. אמרנו לו מיד: "לא צריך, אתה יהודי", והוא ענה: "אבל אני נוצרי, למה אני יהודי?"

בחופשת הקיץ התארגן בעיר מערך לקליטת פליטים מטעם הג'וינט, בשיתוף הקהילה היהודית. בתחילה שוכנו הפליטים ומשפחותיהם בחדרי בית־ספר שבהם העמידו מיטות קומותיים. במקום פעלו משרד המנהל האחראי על הפליטים ומטבח כללי. בהמשך, דאג הג'וינט למקום מגורים למשפחות פליטים בבתי יהודים בבוקרשט ושילם את מחיר השכירות.

שכרנו חדר בבית משפחה יהודית. את עיתותינו בקיץ 1944 העברנו באופן חופשי כרצוננו. לראשונה מאז שברחנו מהגטו התיידדתי עם נערות יהודיות בנות גילי, פליטות כמוני. לאחר ארוחת בוקר במטבח הכללי שוטטנו אמא, אדש ואני בחוצות העיר ואני טיילתי לעיתים עם חברותיי. שכנו לסעודת צהריים במטבח והלכנו לחדרנו השכור לנוח. אחר הצהריים חזרנו למתחם בית־הספר, פגשנו ידידים ושמענו מה חדש. פלא הוא בעיניי, שלאחר התלאות שעברנו הסתגלנו כה בקלות לאורח חיים "נורמאלי". קנינו אוכל המצוי בשפע בחנויות היהודים; רבים מהם דיברו אתנו בגרמנית והתעניינו בשלומנו.

פרשת ספינות המעפילים

מאז הגיענו לבוקרשט חיפשנו דרך לעלות לארץ־ישראל. בשנת 1943 נודע בחשאי להגנה ולמוסד לעלייה ב' על הסכמת בריטניה, שלא בפומבי, כי יהודי שיגיע לתורכיה יוכל לעלות לארץ. ממשלת רומניה, בהסכמת הגרמנים, קיבלה אישור לשלוח פליטים יהודים מרומניה לתורכיה, אף היא בעלת ברית של גרמניה. המוסד לעלייה ב' שימש כזרוע מחתרית של ההגנה שטיפל בארגון ההעפלה ובלוגיסטיקה המורכבת הכרוכה בכך. בשנת 1944 התחילו אנשי המוסד לארגן קבוצות יהודים להפלגה בספינות בציר רומניה-תורכיה. אמא פגשה בממונים

על העלייה וביקשה להצטרף לעולים, והם ענו: "אנחנו מצטערים, הגעת מאוחר מדי, הרשימה סגורה".

בתחילת אוגוסט 1944 עגנו בנמל קונסטנצה (Konstanza) הרומני שעל חוף הים השחור שלוש ספינות מעפילים: "מורינה" (Morina), "בולבול" (Bulbul) ו"מפקורה" (Mefkure); בכל אחת מהספינות הרעועות סודרו מקומות לינה צפופים למאות מעפילים, להפלגה בת כמה ימים. ביום לפני הפלגת הספינות נחנו בחדרנו השכור. אחר הצהריים החליטה אמא לגשת למשרד בית-הספר כדי לשמוע פרטים אודות ההפלגה הצפויה, למרות שידעה כי לא נכללנו ברשימת הנוסעים. אמא ביקשה שאלך איתה אבל התעקשתי להישאר במיטה, ורק לאחר שכנוע ממושך מצידה הסכמתי לקום.

בהגיענו למשרד, ירד אדם במרוצה במדרגות ופנה לאמא: "גברת, חיפשנו אותך ולא מצאנו את הכתובת שלכם. רצינו להודיע לך שהתפנה מקום בספינה מפקורה, האחרונה שתצא מהנמל". הוא ייעץ לנו לנסוע במונית מבוקרשט היישר לנמל קונסטנצה. עוד בטרם ענתה אמא הודעתי, להפתעת כולם, חד-משמעית: "אני לא נוסעת. אם את רוצה תיסעי לבדך ואדש יישאר איתי". אמא נדהמה מתגובתי ובדמעות ניסתה להסביר לי כי שאיפתנו לעלות לארץ ולא להישאר ברומניה. גם האיש שבישר לנו על האפשרות להפליג נותר המום. עמדתי בסירובי בתוקף וללא פשרות, ואמא ויתרה הפעם בלית ברירה.

ביום 3 באוגוסט 1944 הפליגה מנמל קונסטנצה שיירת שלוש הספינות בהפרש של חצי שעה זו מזו. רב החובל של הספינה מורינה החליט לצאת בשעה 3 אחרי-צהריים, מעט לפני השעה המתוכננת והספינות האחרות הפליגו בעקבותיה. נתיב ההפלגה עבר לצד החוף המערבי של הים השחור לעבר איסטנבול. ב-5 באוגוסט חלפה מורינה סמוך לנמל התורכי איגנדה (Igneada) והופגזה בתותחים גרמניים; ייתכן שהפגזים טווחו מצוללת גרמנית שסיירה בים. גם הספינה בולבול ספגה מטחי תותחים, אבל גורלה של הספינה האחרונה מפקורה נחרץ: היא הוטבעה בהפגזה ומאות המעפילים טבעו.

רק חמישה שקפצו למים מהספינה מפקורה נאספו בידי ספינת בולבול וניצלו. בולבול עגנה בנמל איגנדה ומורינה הגיעה בשלום לנמל איסטנבול. המעפילים משתי הספינות ירדו בשטח התורכי ונסעו מאוחר יותר ברכבות לארץ.

אבל כבד ירד על מאות הפליטים ועל בני הקהילה היהודית בבוקרשט כאשר נודע דבר טביעת מפקורה והמעפילים. אמא הייתה בהלם כשקלטה כי שוב ניצלנו ממוות בטוח, אולי בשל אינטואיציה שפיתחתי להתרחק מסכנה, או שמא היה זה עוד נס.

השכלה

עברנו להתגורר בחדר שכור בבית אלמנה יהודיה, שמוצאה מברלין ונישאה ליהודי רומני מבוקרשט. בעלה נפטר ובנה עזב את הבית, וכך התפנה חדר קטן וצפוף ובו מיטה אחת. חשתי כה נוח במחיצתה עד כי בלילות, כשהצפיפות במיטתנו המשותפת הפכה בלתי נסבלת, עברתי לישון לצידה במיטתה הרחבה. כשהבחינה בחיבתי הרבה לקריאה, הרשתה לי לקרוא כל ספר שאבחר מתוך ספרים שנשמרו בבית, כתובים בגרמנית גותית עתיקה. כך רכשתי יכולות קריאה ודיבור בשפה הגרמנית.

חורף 1945 היה קר במיוחד והרחובות כוסו קרח. יום אחד יצאתי עם אמא לטייל ברחוב ובו שדרת עצים. בין העצים נמתח חבל עבה ואנשים אחזו בו בהליכתם. לא הבחנו בסכנה הצפויה, הרפינו מהחבל ורוח חזקה העיפה אותנו. החלקנו על הקרח ללא שליטה עד שנעצרנו ונחבטנו כהוגן בגזע עץ.

באותו חורף עברתי לראשונה חוויה של זעזועי רעידת אדמה: התעוררתי באמצע הלילה מתנועה חזקה שהרעידה את הבית. חשבתי שרכב כבד עבר בחוץ והמשכתי לישון. כשקמנו בבוקר היה הבית שרוי באי-סדר גמור. אח החימום הגדול והכבד הצמוד לקיר, ניתק משם וזז עשרות ס"מ פנימה לתוך החדר.

לקראת פתיחת שנת הלימודים בספטמבר 1944, אמא חיפשה מסגרות לימוד מתאימות עבורנו. ארגונים יהודיים בבוקרשט בשיתוף הג'וינט פתחו גן ילדים ובית-ספר בשפה הפולנית לילדי הפליטים. אחי בן החמש הלך לגן, ברם אמא סברה כי המוסד היהודי אינו ברמה הולמת עבורי. לבסוף מצאה בית-ספר תיכון שנוהל בפולנית, ענה על ציפיותיה והיה מוכן לקלוט אותי. בית-הספר והמועדון לנוער הפולני נוסד בידי פליטים מהאליטה הפולנית, שברחו לרומניה מפני רדיפות הנאצים ושהו שם למן פרוץ המלחמה. המנהלים הגיעו להסכם עם משרד החינוך

הרומני שהתלמידים ייבחנו בשפה הפולנית, אבל יקבלו תעודת בגרות רומנית ממשלתית.

גן הילדים של אברהם, בוקרשט. אברהם במרכז השורה תחתונה

בגיל 13, שנים רבות לאחר שהזכות ללמוד ניטלה ממני, הייתי צמאה לכל טיפת ידע והרחבת דעת, צללתי לעולם ההשכלה והפכתי לתלמידה שקדנית ומצטיינת. הלימודים התנהלו בכיתות קטנות: בכיתתי למדו לבחינות בגרות ארבעה תלמידים פולנים נוצרים, בוגרים ממני. הם ידעו שאני יהודיה ולא נוצר כל קשר חברתי בינינו. שיטת הלימוד, ללא ספרים, התבססה על הרצאות בעל־פה, אותן צריך לסכם בכתב במהלך השיעור. כדי להספיק ולרשום את החומר כולו בכיתה, המצאתי שיטת קצרנות משלי. בתום הלימודים אחר הצהריים ישבתי בחדר בבית והעתיקתי את הסיכומים למחברות נקיות.

למדתי בבית־הספר הפולני כשנה, עד קיץ 1945. בית־הספר העניק לי השכלה, נימוס, מידות טובות ויחס של כבוד למורים. זכיתי ללמוד מפיהם של אנשי אקדמיה ואינטליגנציה פולנית מעולים, משכמם ומעלה: המורה למתמטיקה לימד בשעתו כפרופסור באוניברסיטה בקראקוב והמורה לציור ברנקביץ' נודע כאחד הציירים הטובים בפולין.

המורה לפולנית, להיסטוריה ולגיאוגרפיה שימש כמנהל איגוד בתי ספר גבוהים לבנות במחוז קראקוב. בשנה אחת למדתי גיאוגרפיה של העולם, מתמטיקה, ספרות והיסטוריה פולנית. מה שהספקתי ללמוד באותה שנה עלה באיכות ובכמות על חומר שלמדתי בבית־ספר תיכון בארץ. כשעלינו ארצה הבאתי עמי את המחברות הללו היקרות לי. בהיותי בשירות צבאי עברנו דירה ואמא השליכה את המחברות. בהעלמן נגרם לי מפח נפש והרגשתי כי אבד לי דבר טוב ומיוחד מימי נעורי.

בחופש הגדול של קיץ 1945 טיילתי ברחוב בבוקרשט ופגשתי במורה להיסטוריה מבית־מספר הפולני, שאותו הערכתי מאוד; הוא ידע שאני יהודיה. כשהתעניין בשלומי, ענית: "אנחנו בסדר ועוד מעט ניסע הביתה". הפתעתי בכך גם את עצמי, משום שלא אמרתי "פלשתינה" אלא "הביתה!". הוא אותו הבית שנחרת כתודעתי בטרם דרכו רגליי על אדמתו. המורה השיב לי, עגמומי: "את נוסעת הביתה ולי אין לאן לחזור".

תהפוכות הגורל גרמו לכך שלמורה הפולני אין בית לשוב אליו מאימת השלטון הרוסי בפולין, ואני, יהודיה נרדפת, נוסעת למשפחתי ולבית שאליו אני שייכת.

פרק ז - מאבק ההישרדות של אבא חיים

אושוויץ

אבא גורש ב-4 באוגוסט 1943 מגטו סוסנוביץ היישר לאושוויץ, והוא כבר בן 43. מדי יום, השכם בבוקר, התייצבו אסירי אושוויץ למסדר. לאחריו צעדו ברגל קילומטרים רבים מחוץ למחנה לעבודה מפרכת, כשלגופם בגדי אסירים בלויים. ללא מזון נשברו רבים והתמוטטו ונורו בו במקום. במפתיע, באותו יום בו הגיע חיים למחנה, שאל המפקד הגרמני במסדר הבוקר: "מי מכם בנאי היודע לבנות?" חיים השיב מיד: "אני בנאי". מיד הוטלה עליו משימת בניית בורות (בפולנית "סטוז'נקי") לביוב ולמי שופכין במחנה. אסירים יהודים בעלי מקצוע בבנייה היו נדירים באושוויץ, אך חיים, למזלו, רכש ניסיון בבנייה מאז שבנה בשנות העשרים בתים בתל אביב. כך ניצל מצעדה קטלנית יום-יומית ומעבודה בפרך.

"הבלוקים" (צריפי האסירים) התרוקנו לאחר צאת האסירים לעבודה. במחנה נשארו קבוצות אסירים שנבחרו לעבודה בצריפים במשך היום: תפקידם לנקות את הצריף ולהדליק בו תנור, לפנות גוויות, לשרוף בתנור קש שריפד את משכבי העץ והיה נגוע בכינים ובפרעושים, לשרוף שאר פסולת ולהניח קש חדש בדרגשים. התנור הדולק חימם במקצת את הבלוק. חיים, שעבד בבניית השוחות, עמד יום תמים בתוך שלוליות מים קפואים. רגליו התאבנו וקפאו ועורן כוסה בדלקות נוראות. מדי פעם נכנס חיים בהיחבא להתחמם ליד התנור באחד הבלוקים. חייל אס.אס. שהסתובב יום אחד בפטרול תפש אותו בתוך הבלוק והרביץ לו מכות רצח. חיים נפגע מהמהלומות, רגליו כשלו והוא מעד ונפל, ובמצבו הקשה נשלח לבית-חולים. מכיר שלו מדומברובה עבד בבית-החולים כ"פלצ'ר" האחראי על החולים. הפלצ'ר הציל את חייו של חיים: הוא נתן לו עשרות כדורי אספירין ביום, שאמנם גרמו לחולשה גופנית אבל ריפאו את הפצעים ברגליו. החולים קיבלו חצי ממנת האוכל הזעומה שקיבלו יתר האסירים במחנה וגוועו לאיתם. חיים היה בטוח שבמקום איום זה יגיע קיצו.

מדי פעם ערכו הגרמנים רשימת "טיהור" מסודרת של כל החולים ששכבו בבית-החולים, לפנותם ביום מסוים ולשולחם לתאי הגזים. ביום

הפינוי שכב חיים על מיטתו ללא יכולת לזוז בחולשתו, משלים עם גורלו. הגרמני הקריא שמות ברשימה לפי סדר והחולים הוצאו מהאולם בזה אחר זה. בית-החולים התרוקן, אך שמו של חיים לא הוזכר; מכל החולים נותרו במיטותיהם רק חיים ועוד אדם אחד. חיים לא קלט מה ארע ומדוע לא נלקח יחד עם האחרים. למחרת נודע כי נתפשו בגניבה שני קאפו יהודים אחראים על חלוקת לחם, שהסתירו כמה כיכרות לחם כדי לסחור בהם; עונשם על גניבת אוכל הוא מוות מידי. מאחר ו"סדר גרמני מופתי חייב להישמר" וכל משלוח חייב לכלול "בדיוק" אותה כמות אנשים שברשימה, נמחקו ממנה באקראי שני שמות: אחד מהם – חיים גרייצר. הוא ניצל בנס אך הייאוש כירסם בו: האם יוכל לשרוד את המשלוח הקרוב של חולים למשרפות?

לחיים היו שני בני-דודים בשם שטיבל, סנדלרים שמקצועם כשפה הפולנית "קמשניקים" – מומחים בתפירת חלקן העליון של נעלי עור. הגרמנים שלחו אותם למחנה עבודה במפעל 'קרופ' (Krupp) שסיפק לצבא הגרמני נשק, תחמושת, ביגוד ונעליים. בזמן שחיים נמצא בבית-החולים, נסגר מחנה העבודה ובני-הדודים שטיבל הועברו לאושוויץ. הם התעניינו האם קרובי משפחתם נמצאים שם ושאלו גם על משפחת גרייצר. נודע להם כי חיים מאושפז. בהתקרבתם לאולם בו שכב, הבחינו בו ומבעד לחלון שוחחו עמו ושאלו כמה אפשר לעזור לו. הם סיפרו לו שהתיידדו עם מנהל העבודה השוואפי במפעל וניתן לסמוך עליו ולהסתייע בו.

חיים נתן להם את כתובת המהנדס הפולני בדומברובה, אצלו הופקדה המזוודה עם חפצי ערך. הוא ביקש כי השוואפי יגיע לבית זה, ישאל לשלומם של חנה והילדים ויבקש מהמהנדס את המזוודה, כדי למכור את תכולתה. השוואפי אכן הגיע אל בית המהנדס בדומברובה וסיפר לו שחיים נמצא באושוויץ. המהנדס נבהל מהביקור הפתאומי של הגרמני בביתו, לא העיז לרשום פתק תשובה אלא ענה בקיצור: "תגיד לאדון גרייצר שאשתו והילדים בבית". המהנדס נתן לאיש את המזוודה עם דברי הערך שנותרו בה, ואמר: "קח את כל זה, תמכור ותיתן לחיים כסף". השוואפי מכר את החפצים והשאיר לעצמו את רוב התמורה. לחיים העביר את הידיעה כי אשתו וילדיו בדרכם הביתה, ונתן לו 1,000 מארק בלבד.

החדשות הטובות על משפחתו שניצלה הפיחו באבא רצון מחודש להיאחז בחיים ולשמור על צלם אדם. הכסף שקיבל שימש כמקור הצלה; גם באושוויץ ניתן היה לקנות קיום בכסף. כל יום רכש כמה פרוסות לחם וכשהתחזק יצא מבית-החולים. בשארית כספו קנה לעצמו מקום עבודה קלה במטבח, שם בישלו גם לגרמנים. הוא ישב ליד תנורים חמים וקילף תפוחי אדמה. במטבח נותרו שאריות מזון של הגרמנים, ועובדי המטבח ליקטו פה ושם מעט אוכל. ידיד שלו מסוסנוביץ עבד אף הוא במטבח והם תמכו זה בזה והכינו עצמם לפורענות שבוא תבוא.

החזית הרוסית התקדמה לעבר פולין וגרמניה והגרמנים הגבירו את מאמץ הייצור הצבאי. באושוויץ צצו שמועות על משלוח קרוב של אסירים למחנות כפייה. חיים וידידו ראו את הנולד, אספו כיכרות לחם והטמינו אותם במקום סתר.

מחנות כפייה

ב-30 בספטמבר 1944 העמיסו באושוויץ אלפי אסירים על קרונות חתומים, רחוסים בעמידה כבהמות. רק מי שנשען אל דופן הקרון החזיק מעמד, ואלה שעמדו באמצע הקרון נדחו ונדרסו. כל בוקר נפתחו דלתות הקרונות ונזרקו החוצה גוויות שנרמסו למוות. חיים וחברו לא זזו מדופן הקרון, אפילו לא כדי לקבל מנת אוכל עלובה שחילקו הגרמנים פעם ביום. הם כרסמו את הלחם שבכליהם וכך שרדו מיום ליום.

לאחר מסע מזעזע של ימים ארוכים ברכבת, הורד חיים ב-8 באוקטובר 1944 במחנה פינפטייכן (Fünfteichen) - תת-מחנה של מחנה הריכוז הגדול גרוס-רוזן (Gross-Rozen) שבשלזיה תחתית. האסירים הועברו בפרך, במשמרות ללא הפוגה, במפעלי הנשק והחימוש של 'קרופ' ובסחיבת אבני גרניט ענקיות שנחצבו ופוצצו בדינמיט בהרים, עבור בניית בונקרים ומנהרות.

ב-20 בינואר 1945 הועבר חיים למחנה כפייה גרוס-רוזן שליד מפעלי הנשק והחימוש, שנוהל בידי מפקדת הגסטאפו. האסירים גררו בידיהם גושי אבן, חומרי בנייה, מלט וצינורות ברזל, הוחזקו בתנאים סניטריים נוראים ובתת-תזונה ומתו בהמוניהם ממחלות. ב-15 בפברואר נשלח חיים למחנה מאוטהאוזן (Mauthausen) שבמרכז אוסטריה, לעבודות מפרכות בתנאים תת-אנושיים. ב-20 במרס פונו אסירים

ממאוטהאוזן בבהילות והוסעו במשך יומיים למחנה אבנזה (Ebensee) - מחנה חוץ של מאוטהאוזן למרגלות האלפים בדרום-מערב אוסטריה. ב-22 במרס 1945 הורד חיים באבנזה: באתרים בהרים ליד אבנזה, אותם התקשו מטוסי בנות הברית להפציץ, נחצבו חללים תת-קרקעיים אדירים ומנהרות עבור מפעלי ייצור והרכבה של רקטה V-2. האסירים הועברו בפרך בסחיבת גושי גרניט ובבנייה בצלע ההר. חיים נחלש בעבודה המתישה יומם ולילה. הוא החזיק בקושי בפתיל החיים, בקוותו לשרוד עד יום מפלת הגרמנים.

ב-6 במאי 1945 שוחרר מחנה אבנזה בידי חיילים אמריקאים מהדיוויזיה ה-80. האמריקאים היו המומים ממראה עיניהם: צללי אדם שנראו כשלדים הסתובבו מזי רעב וערמות גוויות הושלכו לכל עבר. האמריקאים חילקו מנות קרב לניצולים, שטרפו כל אוכל שבא לפיהם בכמויות שלא יתוארו. לרוע מזלם, גופם לא הסתגל לעכל מזון לאחר שנות רעב ארוכות ורבים חלו בדיזנטריה ומתו.

חיים עזב את מחנה אבנזה בלי לאכול מאומה, כי ידע שיחלה אם יטעם מהמזון. הוא החליט להגיע לעיר מרכזית, שם קיווה כי יוכל לברר פרטים על יקיריו ולמצוא עזרה בהמשך מסעו. הוא נכנס לבתי איכרים לבקש פת לחם ומים. בדרכו מצץ גרגרי פחם להקלת העיכול וניזון באוכל פשוט שקיים את גופו הצנום. אנשים שפגש בדרכו מסרו לו על אנשי "הבריגדה היהודית" הסובבים בצפון איטליה, ועל מחנה של הג'וינט שהוקם ברומא.

קרוב לחודשיים נדר חיים בדרכים משובשות ונסע במשאיות הבריגדה היהודית מאוסטריה לאיטליה. הוא הגיע למחנה עקורים פליטים יהודים ברומא בתחילת יולי 1945. במחנה קיבל בגדים ומיטה ומונה אחראי על הפעלת המטבח. מרומא שלח מברק דרך הצלב האדום לארץ אל רחל קרנץ, והודיע שניצל.

עם קבלת המברק המפתיע מחיים, שלחה רחל שני מברקים באמצעות הצלב האדום: מברק אחד נשלח לבוקרשט אל חנה והילדים, ובו הודיעה שחיים חי ונמצא ברומא. המברק האחר נשלח לחיים ברומא, ובו מסרה כי משפחתו ניצלה ונמצאת בבוקרשט.

פרק ח - מתכוננים ועולים

חיפוש אחר אבא

ב-8 במאי 1945 נכנעה גרמניה הנאצית ללא תנאי. אירופה נשטפה בגלי פליטים ויהודים רבים הגיעו לבוקרשט, כמוכן ללא תעודות המזהות את בעליהן. במשרדי הג'וינט פורסמו דפי רשימות ניצולים ואנשים תלו רשימות עם שמות יקיריהם שאבדו. פליטים צבאו על הדלתות בתקווה לגלות מי מקרוביהם אולי ניצל. פשטו שמועות על אחדים שנשארו בחיים במחנות השמדה לאחר המלחמה. חנה ביררה בין פליטים שהגיעו מאושוויץ, האם ידוע להם דבר על גורלו של חיים. כמה ניצולים סיפרו לה שפגשו אותו בדרכים אחרי המלחמה וכליבה התעוררה תקווה שאכן אבא ניצל ואולי תוכל למצוא אותו. אמא החליטה לעזוב אותנו בחברת אנשי הגרופה בבוקרשט, לנסוע ברכבת ולחפש את חיים בפולין או בגרמניה. באותם ימים ציפינו לקבל סרטיפיקט חדש. לפני צאתה, אמרה לי אמא: "אם הסרטיפיקט יגיע תעלו על הספינה עם חברי הקבוצה. ייתכן שאספיק להגיע וייתכן שלא". כעבור כשבוע חזרה מאוכזבת, בלי אבא. מעולם לא סיפרה מה עבר עליה בדרך.

ימים אחרונים בבוקרשט

חנה שמרה בבוקרשט על קשר עם חברי הגרופה, למרות שגרנו בתחילה בנפרד מהם. חוזה השכירות עם האלמנה תם ועזבנו את ביתה, והפעם ביקשה אמא לגור במחיצת חברי הגרופה. הם מצאו ווילה בת שתי קומות על ראש גבעה ברחוב קפיטן ויץ' ליד האקדמיה הצבאית, גדולה דיה למגורי כל חברי הקומונה. בכמה חדרים גרו זוגות ובחדרים אחרים חברים בודדים; חדר אחד יועד לנו. החיים התנהלו בשיתוף וכל אחד תרם בתורנות לקבוצה, כפי שנקבע באסיפה כללית. מדי יום בשלה אחת הבחורות אוכל לכולם. החברים, וכמותם אני, ציפו לאותו יום שבו בישלה חנה, אמנית המטבח, שידעה להכין ארוחות טעימות ומשביעות מניסיונה בביתה בימים רחוקים.

מבין דיירי הבית חברי הגרופה זכורים לי במיוחד ידידינו הטובים קובה רוזנברג ואשתו לינקה, רותקה וגברת מרקוביץ ושתי בנותיה –

צוות המטבח, מחנה הפליטים ברומא
חיים במרכז השורה העליונה

צוות המטבח, מחנה הפליטים ברומא
חיים ראשון משמאל

הגדולה לושיה והצעירה פלושיה בת גילי, שעזמה התיידדותי. בחודשי קיץ 1945, בתום הלימודים, טיילו ביחד בגן העירוני ובשבילי חורשה ליד אגם טבעי שבו ניתן לשחות. לראשונה בחיי צפיתי בבתי קולנוע בסרטים רומניים ואמריקאיים ישנים. ביקרנו כל יום בבריכת שחייה עירונית שמימיה היכו גלים, כמו ים.

בוקר אחד החזקתי בידי מראה, מולה סירקה אמא את שערותיה הארוכות. לפתע הסתחרר החדר סביבי והתעלפתי. אמא מדדה לי חום גבוה שירד ועלה לסירוגין גם למחרת היום. נתקפתי צמרמורת ולא הצלחתי לקום מהמיטה. אמא לקחה אותי לרופא, שפסק: "גברת, יש לה מלריה". הרופא רשם לי תרופת כינין והוטב לי. אותה תרופה הייתי חייבת לקחת מאז במשך כשנה, גם אחרי עלייתנו ארצה.

חברי הגרופה בבריכת השחייה, אברהם למטה משמאל

אברהם בבוקרשט

באותו זמן קיבלנו סוף־סוף את הסרטיפיקט, לאחר השתדלות נוספת של רחל למעננו. הצטרפנו לקבוצת חברי הגרופה בעלי סרטיפיקטים להפלגה על סיפונה של אונייה לגאלית (חוקית) ראשונה מבוקרשט לארץ־ישראל. בדיוק אז חלה אחי במחלת ילדים מידבקת 'סקרלטינה' (שנית). חומו עלה ואמא נסגרה אתו בבידוד בחדר בווילה ולא יצאה כלל, פן תדביק אחרים. הרופאים הרומנים לא הסכימו לתת אישור לאדש החולה לעלות על האונייה, אך רופאים יהודים מבין אלה העתידים להפליג אתנו, התחייבו שיטפלו בו.

והנה, בערב ראש השנה, כ"ט באלול תש"ו, 7 בספטמבר 1945, קיבלנו מברק מרחל, בו נרשם משפט קצר לו ייחלנו בשנתיים האחרונות: "חיים חי ונמצא במחנה ליד רומא". חברי הגרופה חגגו עמנו ופתחו בקבוק יין לכבודנו. לאושרנו ולשמחתנו לא היה גבול. משפחתנו המפוצלת בין בוקרשט ורומא ציפתה עתה להתאחד בארץ־ישראל.

באמצע ספטמבר 1945 עזבנו את הווילה בבוקרשט. נפרדנו לתמיד מאדמת אירופה שהוכתמה ברשע ורוותה דם יהודים.

אברהם במרכז השורה התחתונה

הפלגה לארץ

ב-20 בספטמבר עלינו בנמל קונסטנצה על האונייה "טרנסילבניה". אדש החולה שכב בבידוד בתא במשך ההפלגה, לפי הוראת הרופאים. אמא הסתגרה איתו וטיפלה בו, ואפילו את מנות האוכל הכניסו אליהם לתא. אני הולעטתי בכינין בשל מחלת המלריה והייתי עדיין חלשה. על הסיפון מצאתי שולחן, קירבתי אותו לדלת התא ושם ישנתי. אכלתי אמנם בחדר האוכל, אך אנשים התרחקו ממני מחשש להידבק בסקרלטינה. כך נותרתי במהלך ההפלגה מנותקת מחברה ומהשמחה שסחפה את כולם לקראת יום העלייה.

יחד עמנו הפליגו אנשי הגרופה, ביניהם קובה ולינקה רוזנברג. אל הספינה התגנב גם ידידנו אמיל בריג, ששוחרר בשעתו בנס מכלא

פייץ'. לימים, התגייס אמיל לחטיבת גולני ולחם כסמל חבלה במלחמת העצמאות. הוא קיבל את אות "גיבור ישראל" על גבורתו כחבלן במבצע פיצוץ שלושה גשרים על הירדן ליד נהריים-גשר בליל 13-14.5.48.

האונייה הפליגה בים השחור, חצתה את מיצרי הבוספורוס והדרדנלים והמשיכה דרומה בים התיכון. הרחק במזרח נצנצו אורות ערי החוף. האונייה שטה ברכות ואנו כמרחפים על הגלים, עוד לילה, עוד יום, עוד שעה, עוד קילומטר דרומה. והנה, מרחוק מתנשא רכס הכרמל עטוף ענן כחלחל. האנשים עמדו על הסיפון, מתחבקים באופוריה, בוכים, צוחקים. הלב עולץ ומלא אושר עד גדותיו. זה לא חלום. מישהו התחיל לשיר "התקווה" וכולם הצטרפו לשירה-תפילה...

למרות הכול, ארץ־ישראל

האונייה עגנה בנמל חיפה בחול המועד סוכות, יום שני, י"ז בתשרי תש"ה, 24 בספטמבר 1945. דרכנו כמו רגלינו על אדמת ארצנו המובטחת, הגשמת הכיסופים. האומנם קץ לתלאות? הזדקפנו מול סוללת חיילים בריטים שבדקו את תעודותינו. עברנו את שער הנמל החוצה ועוד מעט־קט נראה את קרובינו המצפים לנו מעבר לגדרות התיל.

רחל אחות אמא והאחים לבית גרייצר קיבלו את פנינו בהתרגשות ובשמחה עצומה, כמו היה זה נס משמיים. בליכי חשבתי: "הגעתי הביתה, זה הבית שלי. כל מה שהיה באירופה נעלם, נמחק, נגמר".

פרק ט - התחלה חדשה בארץ־ישראל

פגישה עם אבא

חיים פנה למשרדי הג'וינט ברומא וביקש לזרז את עלייתו לארץ, בה נמצאים כבר אשתו וילדיו. כל אותה עת השתדלנו להמריץ במחלקת רישיונות עלייה בסוכנות קבלת אישור סרטיפיקט לאבא, בעדיפות ראשונה לאיחוד משפחות. בקשתנו נעתרה והאישור הוקדם.

ב-4 בנובמבר 1945 עזב חיים את המחנה ברומא והפליג לארץ. הוא הגיע לנמל חיפה כחודש וחצי לאחר עלייתנו ארצה. דומני שרק אמא נסעה לפגוש בו בחיפה, ואותנו השאירה אצל דודה רחל בתל אביב. כשאבא נכנס לבית, לא יכולתי לזהותו במבט ראשון. דמותו זרה, לא מוכרת, שונה מזו שנצרתי בזיכרוני כל השנים.

חיים היה רזה כשלד ושקל 45 ק"ג. על גופו לבש חליפה שקיבל מהג'וינט, על זרועו קעקוע מספר האסיר שנצרב באושוויץ, לרגליו זוג נעליים עם סוליות עץ. אבא זיהה בקושי אותי ואת אדש. כולנו גדלנו והשתנינו, מאז נפרדנו בגטו. לא דיברנו, אי אפשר היה לדבר. הדמעות חנקו. התחבקנו ובכינו. היינו צריכים להכיר אבא אחר, אדם שעבר חוויות איומות מכדי לתארך במילים.

אבא התברך בכך שזכה להתאחד באושר עם אשתו וילדיו בארץ־ישראל. רוחו האיתנה לא נשברה. הוא היה אדם חזק אופי שהתחשל במצוקה ובסבל. עתה היה עליו, כראש המשפחה, לבנות ולבסס את חיינו בארץ ישנה-חדשה.

חבלי קליטה

מנמל חיפה נסענו שלושתנו לדירתה הקטנטונת של משפחת קרנץ, חדר וחצי גודלה, ברחוב טשרניחובסקי בתל אביב. ילדיה הבוגרים התחתנו ועזבו את הבית, ואנו הצטופפנו בה עתה עם רחל, בעלה יצחק ובנה מאיר. מקץ חודשיים, משהצטרף אלינו אבא, הצפיפות הפכה בלתי נסבלת ואנו עברנו לגור בבת־ים בבית קרובינו משפחת צ'שלה (גברת צ'שלה הייתה בת־דודה של סבתא יונה־טויבה מיצנמאכר־גרייצר), זוג

מבוגר וערירי. הם הפעילו בביתם מאפייה ושיכנו אותנו בחדר קטן וריק מרהיטים, בסמוך לה. אברהם שש לעזור בהפצת כיכרות לחם לחנויות מכולת בסביבה, אותן הוביל בעגלה רתומה לסוס. יום אחד הבחין שוטר אנגלי בדרגת סמל בילד הקטן המוליך סוס ועגלה ועצר אותם. השוטר החזירם אחר כבוד באזהרה למאפייה, קיבל כמה כיכרות לחם כדמי שתיקה והסתלק לדרכו.

בארץ שרר בתום מלחמת העולם השנייה מחסור כבד במוצרים ובציוד בסיסי. מוסדות היישוב לא נערכו לסייע לצרכי הפליטים ולא ניתן לקנות דרכם דבר, גם לא בכסף מלא. מהסוכנות היהודית קיבלנו שתי מיטות ברזל, מזרונים וכלי מיטה מועטים. אמא עמדה שעות בתור במחסן של הסוכנות וקנתה כלי אוכל וציוד למשפחתנו, שחולקו במשורה: ארבע צלחות, ארבעה מזלגות, ארבע כפות, שני סכינים, סיר ופתיליה. משק הבית נוהל בצמצום, כמו שחוו העולים במעברות לאחר קום המדינה: אמא ישבה על רצפת החדר, רחצה את המזון שהשיגה ובישלה על פתיליה. כסאות ושולחנות לא היו בנמצא. אמא ואבא ישנו על מיטות הברזל בפנית החדר הקטן, אברהם ישן לצד קצה המיטה ואני למרגלותיה על מזרן שהונח שעל הרצפה.

עם בואנו, רצינו לשנות את שם המשפחה שלנו וייצ'ורק, שהופיע על התעודות המזויפות איתן נדדנו באירופה כשנתיים וגם על הסרטיפיקטים, לשמנו האמיתי. רחל ואחיו של אבא העידו בפני הרשויות כי שם משפחתנו הוא גרייצר. וכך, לאחר זמן קצר, קיבלנו משלטונות המנדט אשרות עם שמותינו הפרטיים ושם המשפחה המקורי. בישראל, דיברתי רק עברית ונקראתי בשמי העברי חווה. אמא דיברה עברית כשפת יום-יום, אבל בינינו שוחחנו בפולנית, מתוך הרגל. כשהלכתי עם אמא ברחוב שמעו עוברים ושבים שאנו מדברות בפולנית, וצעקו עלינו: "עברי, דבר עברית!" אבא ידע עברית עוד מפעילותו הציונית בפולין ומהשנים ששה בארץ, וגם אחי קלט עברית מהר. הפסקתי לדבר פולנית בשנת 1969 לאחר שאמא נפטרה.

השמועה על עלייתו של חיים לארץ עם משפחתו עברה מפה לאוזן. תווי פניי דמו לאבא מאד. פגשתי ברחוב לא-פעם אדם שלא הכרתי, מחבריו של אבא משנות ה-20 כאשר חי ועבד בארץ, שזיהה אותי ושאל אותי לשלומי. אבא החל לחפש עבודה. בתחילה תר אחר עבודה משרדית. עם שעות עבודה קבועות ופנה לכמה מקומות, אך השיבו לו

כי הוא מבוגר מדי ואינו מתאים. אבא הבין כי עליו ליזום פתיחת עסק עצמאי ולא להזדקק לאחרים. בשנת 1946 פגש את בן-ציון יצחקי, אותו הכיר באושוויץ. שניהם מצאו עבודה במפעל ייצור בלוקים לבנייה ומרצפות בחולון, ולאחר זמן-מה החליטו להקים עסק בשותפות. חיים פדה את פקדונו בסך 1,000 לירות שטרלינג, שנשמר משנת 1938 בבנק אנגלו-פלשתינה ביפו. הכסף הושקע בהקמת עסק למכירת חומרי בנין ואינסטלציה ברחוב השומרון סמוך לתחנה המרכזית בתל אביב, ושמו "לשם" - אחת מאבני החושן - כשם החברה לפחם 'אופל' שניהל חיים בוורשה לפני המלחמה. העסק נתקל בראשיתו בקשיים כלכליים בשל ביקוש מועט לחומרי בנייה עקב המצב המתוח בארץ והתנכלויות ערבים ליהודים, בפרט בתל אביב. חלפו ימים ושבעות ואפילו קונה אחד לא נכנס לחנות.

למרות קשיי הקיום, היו הוריי חייבים לדאוג לחינוך בניהם כדי להבטיח את עתידם. מאחר ובשנות בריחתנו בפולניה ובהונגריה התחזינו לנוצרים והלכנו כל יום ראשון להתפלל בכנסייה, הוחלט שעל הילדים לספוג אווירה יהודית ולהתחנך במוסד דתי. אברהם נשלח לכיתה א' בבית-ספר עממי דתי 'תחכמוני' בבת-ים, אך אני, כבר נערה כבת 15, לא יכולתי להישאר לגור בחדרנו, ללא מקום שינה סביר ומסגרת לימודית הולמת. בחורף 1946, שנת תש"ו, נשלחתי לפנימייה תיכונית דתית לבנות, 'בית צעירות מזרחי' בירושלים. לראשונה נמצאתי לבדי חודשים רבים בחברת בנות גילי, ניצולות שואה ואחרות מקבוצת "ילדי טהרן", שעלו ארצה מטהרן בשנת 1943 ביוזמת הסוכנות.

הפנימייה נוהלה באופן מסודר ורגוע בידי החניכים בהשגחת צוות מדריכים. למדנו כמה שעות ביום ועסקנו בעבודות שוטפות כמו ניקיון, כביסה, גיהוץ ובישול. הארוחות נערכו בצוותא בחדר אוכל גדול ועשרות תלמידי ישיבה שלמדו בשיבות סמוכות, נהגו לאכול אתנו ארוחת צהרים. יום אחד הבחינה הטבחית כי הבשר למנה העיקרית בושל בתבנית חלבית. קמה מהומה במטבח והאחראית שלחה את אחת הבנות בדחיפות לבית הרב, למען יפסוק בסוגיה שעל הפרק. בהתחשב במצב, פסק הרב כי הבשר מותר לאכילה אך את הכלים חייבים להגעיל.

שלג ראשון ירד בירושלים והקור לא הפריע לי כלל. להיפך, היה בו זיכרון הניחוח של בית ילדותי. רק הבדידות העיקה עליי, הרחק ממשפחתי. לא יכולתי להרשות לעצמי הוצאה כספית על נסיעה

מירושלים לביתנו בבתים והקשר עם המשפחה נשמר רק במכתבים. פעם אחת אמא באה לבקר אותי בירושלים. הלכנו שתינו בעיר העתיקה, בסבך סמטאות הרובע המוסלמי להתפלל ליד הכותל.

רוב הבנות בפנימייה התגייסו ל'הגנה' ואני התנדבתי עימהן. עברנו אימונים בקרב מגע ללא נשק במתחם האוניברסיטה העברית בהר הצופים. באחד האימונים נדרשנו לטפס עם חבלים על קיר בניין. בהגיענו לגג, הניח המדריך קרש עץ מקצה הגג לגג בניין סמוך, ופקד עלינו לצעוד עליו לצד האחר. הבנות נבהלו מהמשימה הלוליינית, אך המדריך הזהיר כי מי שתפחד ולא תעבור תישאר על הגג. סוף דבר, עודדנו האחת את השנייה וכולנו עברנו בשלום מעל החלל הגבוה. במיוחד זכור לי יום 22 ביולי 1946, בו פוצץ אגף במלון המלך דוד בידי ארגון אצ"ל. הבריטים חיפשו את אנשי הארגון ומפקדיו שהתחבאו ברחבי העיר, והבנות קיבלו הוראה דחופה להעביר הודעות של ה'הגנה' לאנשים במקומות סתר.

למרות האווירה החברתית וההרפתקנית שתיארתי, התנאים בפנימייה לא היו הולמים דיים ורמת הלימוד החווירה בהשוואה להשכלה הרחבה שרכשתי בבית-הספר הפולני בבוקרשט. בינתיים, לאחר כחצי שנה של מגורי עראי בבתים, עברו הוריי ואברהם לדירה בת חדר וחצי בשכונת יד אליהו בתל אביב, בבניין שיועד לעולים חדשים. הדבר עורר תרעומת בקרב התושבים הוותיקים בשכונה שנאלצו להמשיך ולהתגורר בדירות צפופות, לעיתים כמה משפחות בדירה אחת עם שירותים ומטבח משותפים. אברהם המשיך ללמוד בבית-ספר 'תחכמוני' בבתים בכתה א' עד סוף השנה ושיפר את העברית שבפיו. מדי יום הלך אברהם בן השבע ברגל אל תחנת האוטובוס ברחוב לה גוורדיה, נסע לתחנה המרכזית בתל אביב ושם החליף לאוטובוס המגיע לבתים, וכך בחזרה. בחלוף האוטובוס בפיו, היה סופג מדי פעם מטחי אבנים שהשליכו ערבים לעברו.

מבחינתי, הייתה הדירה החדשה ביד אליהו התפתחות חיובית, מאחר ונמצא בה מקום גם עבורי. ולכן, בקיץ 1946 הפסקתי את לימודיי בפנימייה ושכתי הביתה, למציאות אחרת. אבא היה עסוק בעבודתו ואמא טרודה בסידורים שוטפים ולא נמצאה כמעט בבית. הוריי סברו כי באין משגיח על אברהם בבית, מוטב כי ילמד בפנימייה ושלחו אותו לניסיון לכפר הנוער 'עיינות' סמוך לראשון לציון. אברהם בן השמונה

סירב להישאר במוסד לבדו ובכה ללא הרף, ולאחר כמה ימים החזירוהו הביתה. הוא התחיל ללמוד בכיתה ב' בבית-ספר עממי דתי 'ביל"ו' בשדרות רוטשילד בתל אביב. גם לבית-ספר זה נסע אברהם בשני אוטובוסים - מהתחנה בלה גוורדיה לתחנה המרכזית ובאוטובוס מספר 5 לבית-הספר, ובחזרה הביתה.

נרשמתי ללימודים בכיתה ט' בבית-ספר תיכון למסחר 'גאולה' ברחוב יונה הנביא בתל אביב. ברשותי היו רק חצאית אחת וחולצה אחת ללבוש לבית-הספר, אותן כיבסתי בערב וקמתי השכם בבוקר לגהצן. אמא נתנה לי כל יום שני חצאי גרוש (עם חור) לנסיעה לבית-הספר הלך וחזור, חצי גרוש לכל כיוון. בהפסקות בין השיעורים יצאו תלמידים מהחצר וקנו "תסס" (סודה עם תרכיז פרי) אצל רוכל שהכין את המשקה במיכל גדול. מחיר כוס תסס היה חצי גרוש, בדיוק כמחיר נסיעה באוטובוס. קינאתי בחברותי שזכו ללגום תסס ולפעמים לא גברתי על יצרי וקניתי אף אני את המשקה המרענן. בימים אלו נאלצתי לשוב הביתה ברגל, מרחק של כשעה הליכה לאורך רחוב אלנבי עד רחוב קיבוץ גליות ומשם לבית בשכונת יד אליהו.

כיתתי הרועשת והפטפטנית הייתה כולה על טהרת הבנות וכינו אותנו "הנזירות". בנות הכיתה שאפו להצטיין בלימודים. המחנכת העלמה פיקהולץ הייתה רווקה מבוגרת גבוהה ורזה, לבושה בשמלות לפי צו האופנה של שנות העשרים עם שרוולים ארוכים גם בקיץ ושיערה אסוף על קודקודה, ועם כניסתה לכיתה השתררה דממה מוחלטת. היא לימדה אותנו אנגלית.

צוות המורים של תיכון 'גאולה' באותם ימים כלל מלומדים ואנשי רוח: ההיסטוריון יצחק גור-אריה לימד היסטוריה ואזרחות. הוא הטיל עלי לערוך יומן שבועי על המתרחש בפוליטיקה בארץ ובעולם, שהצגתי בכיתה. אליעזר ברש, אחיו של הסופר אשר ברש, לימד אותנו פיזיקה. הסופר והמתרגם אהרן אורינבסקי לימד אותנו ספרות ותנ"ך. ד"ר שמעון מהרש"ק הורה מתימטיקה ואצלו קיבלתי תמיד ציונים מעולים.

כעולה חדשה יחידה בין התלמידות ילידות הארץ, הייתה העברית שבפי דלה ולא יכולתי להתבטא ולהשיב כראוי למורים ולחברים. שאלותיהם ותגובותיהם של חבריי ללימודים על סיפורי העולים החדשים וניצולי השואה הדהימו אותי. חבריי הופתעו לשמוע כי עלינו לארץ רק עם מזוודה אחת, והיקשו שוב ושוב לדעת היכן ה"לופט"

שהכיל, כביכול, את רהיטיו וחפציו. לא היה להם מושג על הסבל, האסון והשואה שפקדו את יהודי אירופה במלחמה, וסיפורי האימה של העולים והניצולים לא עניינו אותם. זו גם הייתה אחת הסיבות לכך שכמעט ולא התחברתי עד אז עם נוער ישראלי.

זמן רב חלף מאז עלייתו של אבא, אבל לא שמענו מפיו מאומה על הזוועות שעבר. הוא לא שיתף אחרים, גם לא את אחיו, בחוויותיו המזעזעות מהמלחמה. רק לאמא נחשף בגילוי־לב. הוא אמר: "אין אלוהים, כי אלוהים לא היה מרשה שיהיה אושוויץ". שנים רבות לא הלך לבית כנסת. גם בבית לא דיברנו על מה שעבר עלינו במלחמה. כשביקשתי ממנו לתאר את קורותיו הוא נעתר, בלי רצון, וקיווה שסיפורו יישאר בינינו. במרוצת הזמן סגור ליבו נפתח לאט־לאט. רק בערבי יום הכיפורים, בשעות של חשבון נפש, שמעתי מפיו עוד ועוד פרטים על מחנות הריכוז ועל הצלתו.

באותה תקופה הגיע לידי הספר 'סלמנדרה' של יחיאל דינור, יליד סוסנוביץ, שכתב ספרים אודות משפחתו וקורותיו בתקופת השואה תחת שם העט ק. צטניק (כינוי לאסיר מחנה ריכוז). לפי המספר המקועקע על זרועו של דינור, ידע אבא כי הוא נשלח ביחד איתו מאזור סוסנוביץ לאושוויץ בשנת 1943. דינור כתב על אירועים שקרו בגטו סוסנוביץ אך השתמש בשמות בדויים, כשרק האות הראשונה בשם נכונה. התחלתי לקרוא בספר והפסקתי, מאחר והרגשתי כי הוא חוטא לאמת בכך שהוא מציג גירסה מרוככת של האירועים. לא הבנתי מדוע נמנע מלדייק בתיאור כל הזוועות. רק לאחר שנים הפנמתי את גישתו, שאם היה מעיד על האמת במלואה, לא היו מאמינים לו – כשם שלא האמינו לאמא שלי.

במהלך שתי שנות לימודי בתיכון 'גאולה' בכיתות ט'–י' בשנים 1947–1948, פרצו עימותים וקרבות אש בין ערבים מיפו לבין יהודים שגרו בשכונות ליד יפו. הדי הקרבות נשמעו היטב בבית ספרנו הסמוך לגבול יפו–תל אביב. החיכוך וגילויי האלימה החריפו לאחר החלטת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 על חלוקת ארץ־ישראל לשתי מדינות – יהודית וערבית. צלפים ערבים ירו מצריחי מסגדים ביפו אל בתי יהודים ופגעו ביהודים שהלכו ברחובות תל אביב. תלמידים בכיתות גבוהות, שהתגייסו ל'הגנה', פעלו בלילה במשימות לוחמה בסביבות יפו. כל בוקר צפינו מבעד חלון הכיתה על תלמידים שחזרו ממשמרת לילה ביפו וקיוונו כי כולם שבו בשלום.

בינתיים, השקיע אבא את כל מרצו בהפעלת העסק בתחנה המרכזית, עם שותפו בן־ציון. אברהם קיבל מאבא זוג אופניים ישנים, עליהם רכב כשהוא מדווש מתחת ל"רמה". על אברהם הוטל להביא הביתה בכל יום שישי למקרר הביתי שליש בלוק קרח, נישא על "סבל" האופניים, מבית חרושת לקרח ליד תחנת האוטובוס בלה גוורדיה. מדי יום, לאחר ששב מהלימודים, רכב אברהם על האופניים לתחנה המרכזית והביא לאבא ארוחת צהרים חמה בתוך כלי סגור.

אחד השעשועים החביבים על אברהם וחבריו היה רכיבה על־גבי חמורים. באותה עת, חצבו ביד אליהו בורות ספיגה לביוב ליד הבתים. הערבים שעבדו בחפירה העמיסו את העפר בשקים על חמורים, והילדים הובילו את החמורים לפרדס סמוך ופרקו את השקים. גמולם היה רכיבה חזרה מהפרדס, בתחרות מי מהם יגיע ראשון.

הבית בו גרנו ביד אליהו עמד בקצה השכונה. מול הבית השתרע שדה פתוח עד פאתי העיירה הערבית סלמה (כפר שלם דהיום), הסמוכה לשכונת התקווה. כדי להגיע לאוטובוס מספר 9 שנסע לתל אביב, היה צורך לעבור בשדה שבו שרקו כדורים חיים, תוצאת הקרבות בין לוחמי ההגנה והכנופיות הערביות בסלמה. רצנו בשדה שפופים, בלי להרים ראש, לבל יפגע בנו כדור. ערב אחד בדצמבר 1947 התחזקו קולות הירי מכיוון סלמה. מהמרפסת שבביתנו ראינו משפחות יהודיות בורחות משכונת התקווה, שבתיה הותקפו ונשרפו. שלושה גברים התקרבו לארון חשמל ליד הבית, הוציאו ממנו רובים ורצו לסלמה. אבא הציע לאמא לעבור עם הילדים לבית דודה רחל בלב תל אביב, אך אמא סירבה להשאיר את אבא לבדו וכך נשארנו כולנו בבית באזור המסוכן.

ליד ביתנו ביד אליהו שכן מפעל "הארגז" לייצור לוחות מגן מפלדה, עבור רכבים משוריינים שנעו בשיירות אספקה לירושלים הנצורה. יום אחד הפציצו מטוסים מצריים את אזור המפעל. ירדנו לקומת הקרקע והסתתרנו במסדרון. אבא סירב לרדת, באומרו: "אחרי כל מה שעברתי, כמה מטוסים לא מפחידים אותי". למרבה המזל, לא נפגענו.

ביום הכרזת העצמאות, ה' באייר תש"ח, הלכנו כל המשפחה לחגוג בתל אביב עם המונים שיצאו לרחובות בריקודי הורה סוערים. התרגשנו ושמחנו כי זכינו להיות שותפים בהגשמת תקוות העם לקוממיות בארצו.

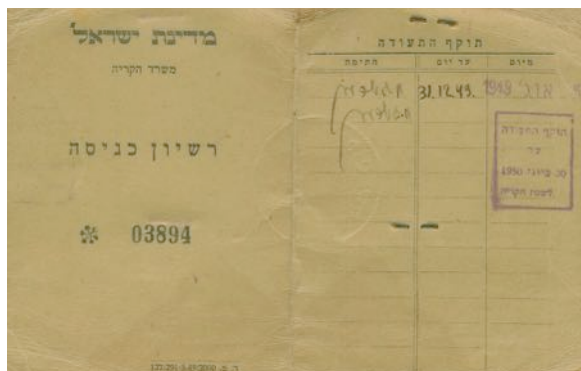
בכל בתי־הספר התיכוניים פעלה אגודה בשם חג"מ – 'חינוך גופני מורחב', במסווה של אימון תלמידים כהכנה חשאית לגיוס ל'הגנה'.

יצאנו לימי אימונים בשטח שכללו לחימה פנים אל פנים, מחנאות, גלישה באומגות ושדאות. ביום שלאחר הכרות המדינה, התאמנו במחנה ליד הירקון. בצהרי היום שמענו מרחוק קולות נפץ ונודע לנו כי מטוסים מצריים הפציצו את התחנה המרכזית בתל אביב, מקום עבודתי של אבי. אספתי מיד את חפצי ורצתי לתחנה. לא מצאתי את אבא בעסק ובחיפושיי אחריו ראיתי גופות הרוגים רבים והודעתי. רצתי ליד אליהו לוודא אם אבא חזר. אמא המודאגת עמדה במרפסת בציפייה לאברהם, שהיה אמור להחליף אוטובוס בתחנה המרכזית ולהגיע הביתה בתום לימודיו. לשמחתנו שב אברהם אחר-הצהריים, בריא ושלם. הסתבר כי המנהל סגר את שערי המוסד והתלמידים יצאו משם רק לאחר שוך ההפצצה. גם אבא חזר בשלום וסיפר כי התחבא מתחת לאוטובוס.

ביום 22 ליוני 1948 הופגזה אוניית הנשק "אלטלנה" של האצ"ל מול חוף תל אביב. היה זה מוצאי-שבת, הוריי הלכו לקולנוע ואני נשאיתי בבית לשמור על אחי. באותו ערב קיבלתי "קשר" של ה'הגנה' מבחור שלא הכרתי. "קשר" היא הודעה המועברת בשרשרת מאחד לשני ברשימה מסודרת וכוללת מקום מפגש סודי שם מתכנסים. מאחר ושם משפחתי המתחיל באות ג', הייתי שנייה או שלישית ברשימה. התלבטתי האם להשאיר את אברהם לבד בבית, אך מחויבותי ל'הגנה' גברה והחלטתי לצאת. מסרתי את ההודעה לבא אחרי ברשימה והלכתי למפגש שנקבע בשרונה (הקריה דהיום), שם הודיעו לנו על השתלשלות הפרשה של "אלטלנה" וחילקו לנו משימות. קבוצה אחת חולקה לזוגות ונשלחה לחוף לתצפית. קבוצה אחרת, ואני ביניהם, הוציאה תתימקלע 'סטן' מאריותם וניקתה את חלקיהם המשומנים בגריז במשך הלילה. שוחררנו לפנות בוקר ובבואי הביתה מצאתי את אבא ער ומחכה לי בדאגה. הוא לא שאל היכן הייתי ומה מעשיי, אלא אם אני בסדר. הנהנתי בקצרה, הלכתי לישון ולא דיברנו על כך יותר.

מצבנו הכלכלי הדחוק בבית לא השתפר. אמא ואני השכמנו קום וצעדנו לשוק שכונת התקווה, שם המצרכים היו זולים יותר מאשר בחנויות בשכונת יד אליהו. הייתי מודעת לכך שלימודיי בתיכון עלו ממון רב. משסיימתי את כיתה י' בשנת 1948 הודעתי להוריי שלא אחזור ללמוד לאחר חופשת הקיץ אלא אצא לחפש עבודה, כדי לעזור בפרנסת המשפחה. אמא הסכימה, בתנאי שאמשיך ללמוד בשעות הערב. כך השלמתי כיתה י"א בשנת 1949 במקביל לעבודתי במהלך היום. התקבלתי לעבוד בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (למ"ס) בשרונה

(הקריה), בשל שליטתי בשפה הגרמנית. המנהלת ילידת גרמניה הזדקקה לעובדת דוברת גרמנית בנוסף לעברית. עבודתי הייתה מעניינת ומאתגרת ולכן לא נרשמתי לכיתה י"ב. לאחר זמן-מה, הציע מנהל הלשכה לממן את לימודיי לבגרות ולתואר ראשון בסטטיסטיקה באוניברסיטה, בתנאי שאתחייב מראש לכמה שנות עבודה. ברם, סירבתי, כי לא ראיתי עתיד אישי במשרה כזו.

אישור הכניסה
למשרד הלמ"ס

בפברואר 1950 התגייסתי לצה"ל לשירות חובה בן שנתיים. באכ"א (אגף כוח אדם) נזקקו לאנשי מקצוע ופנו ללמ"ס בחיפוש אחר חייבי גיוס, היכולים לסייע בהקמת האגף. הציעו לי להצטרף לצוות הקמה באכ"א בשל ניסיוני וקשריי עם אנשי הלמ"ס, אך אני ביקשתי דווקא שירות קרבי באותה תקופה סוערת. בסירונות למדנו בין היתר שימוש בנשק. באחד השיעורים הסבירה המדריכה פירוק והרכבת תת-מקלע סטן ואני פירקתי והרכבתי את הנשק בהיסח דעת ובמהירות רבה,

אחרית דבר

השנים שלאחר מלחמת העצמאות היטיבו עימנו. משאבי המדינה הצעירה הופנו לקליטת עלייה, לבנייה ולחידוש ההתיישבות, והעסק "לשם" של חיים ובן-ציון החל להתבסס. בשנת 1950 עברנו מיד אליהו לדירה ברחוב דיזנגוף. אברהם התחיל ללמוד בגימנסיה "הרצליה" בכיתה ז' וחיי משפחתנו עלו לראשונה, מזה שנים, על מסלול בטוח.

אברהם ואני הקמנו משפחות בישראל, וחנה וחיים זכו לרוות נחת מנכדיהם. חיים נפטר בגיל 92 בביתו בשדרות ח"ן בתל אביב ונטמן לצד חנה בבית הקברות קריית שאול. זכר משפחותיהם בפולין אמנם נמחה מעל-פני האדמה, אך הם הצליחו לחדש בארץ, יש מאין, חיים עצמאיים, רבי פעילות וספוגי תרבות. זיכרם ומורשתם מהווים מקור השראה עבורנו עד היום.

"עת ללדת

עת להרוג

עת לבכות

עת ספור

עת לבקש

עת לשמור

עת לחשות

עת לאהוב

עת מלחמה

ועת למות

ועת לרפוא

ועת לשחוק

ועת רקוד

ועת לאבד

ועת להשליך

ועת לדבר

ועת לשנוא

ועת שלום"

(קהלת ג, ב-ח)

מניסיוני בניקוי חלקי סטן בשרונה. כך, בתום הטירונות, הודיעו לי שאשאר בבסיס כמדריכת נשק. התנגדתי לשיבוץ ובראיון עם המפקדת ביקשתי לשרת בחיל הקשר, אך תקוותי הייתה קלושה כי איענה. רק במסדר הסיום הבנתי כי הצלחתי לשכנע אותה, כי הוצבתי לקורס קשר. הקורס במחנה צריפין נמשך ארבעה חודשים, ולאחריו שירתתי כקשרית במחנה 'דוד' ליד חיפה. נהגתי לבקר בבתי דודי בחיפה בחופשות קצרות והביתה הגעתי אחת לחודש. בהמשך הוצבתי במחנה 'כפר ילדים' ליד בלפוריה, סמוך לעפולה. בדיעבד, היו שנות שירותי בצה"ל מהמאושרות בחיי. כנערה שחוותה על בשרה ונפשה השפלות ותלאות בשנות המלחמה באירופה, רציתי ללבוש מדים של צבא הגנה לישראל והייתי גאה לתרום למדינה ככול יכולתי.

חוה במצעד צה"ל בירושלים

חוה בקורס קשר

מברק כי חיים ניצל, ערב ראש השנה תש"ו	7.9.1945
הפלגת חנה והילדים מקונסטנצה	20.9.1945
עליית חנה והילדים בנמל חיפה, חול המועד סוכות תש"ו	24.9.1945
עליית חיים בנמל חיפה	9.11.1945

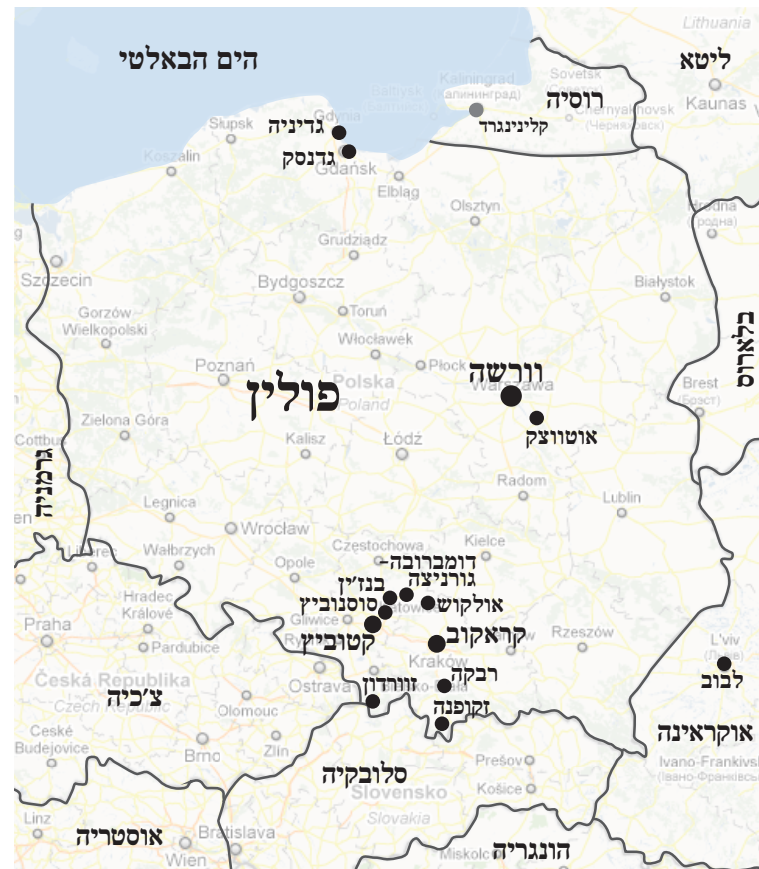
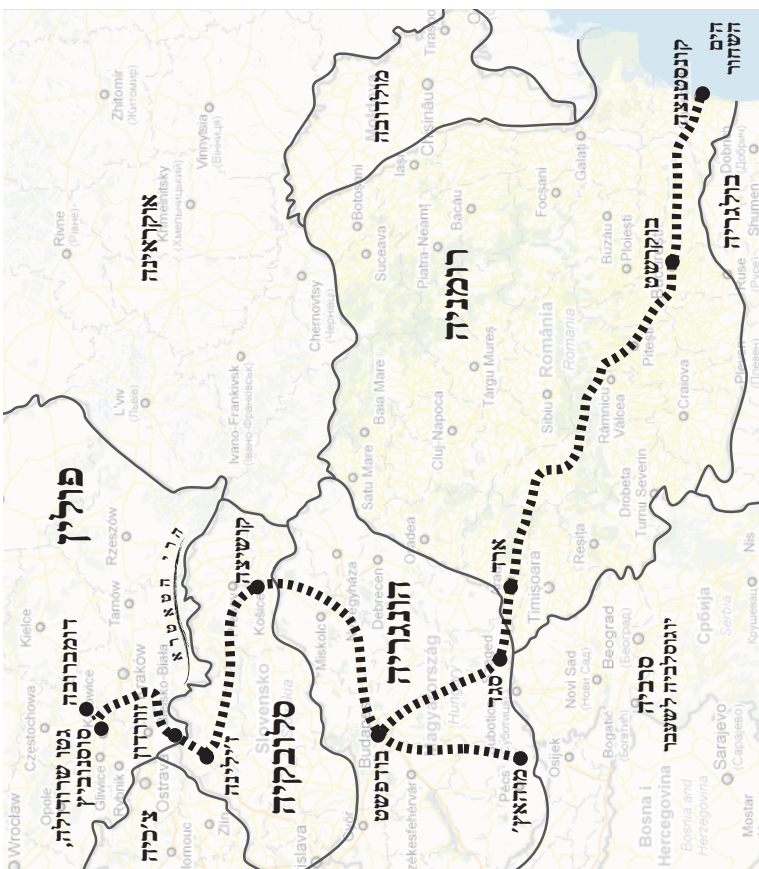
ציוני דרך של חיים לאחר שגורש לאושוויץ

מחנה אושוויץ, פולין	5.8.1943-30.9.1944
מעבר מאושוויץ למחנה פינפטייכן	8.10.1944-30.9.1944
מחנה פינפטייכן, פולין	8.10.1944-20.1.1945
מחנה גרוס-רוזן, פולין	20.1.1945-15.2.1945
מחנה מאוטהאוזן, אוסטריה	15.2.1945-20.3.1945
מעבר ממאוטהאוזן למחנה אבנזה	20-22.3.1945
מחנה אבנזה, אוסטריה	22.3.1945-6.5.1945
שחרור חיים באבנזה בידי חיילים אמריקאיים	6.5.1945
נדודים מאוסטריה לאיטליה	5-7.1945
מחנה פליטים יהודים ברומא	7-11.1945
הפלגה מרומא לארץ-ישראל	4.11.1945

ציוני דרך

חיים גרייצר, אבא של חווה, נולד בנרדז'ין	3.5.1900
חנה זילברברג, אמא של חווה, נולדה באולקוש	14.7.1900
חיים בקונגרס הציוני ה-13 בקרלסבאד	1923
עלייה ראשונה של חיים לארץ-ישראל	1924
יונה-טויבה אמו של חיים מבקרת בארץ-ישראל	1929
חיים חוזר עם אמו לפולין	1929
נישואי חנה וחיים	16.12.1929
הולדת חווה בדומברובה	7.6.1931
מעבר חיים וחנה מדומברובה לסוסנוביץ	1934
מסע חיים וסבא דב זילברברג לארץ-ישראל	1938
הולדת אברהם, אחי חווה, בסוסנוביץ	20.6.1939
יום פרוץ מלחמת העולם השנייה	1.9.1939
אקציה ראשונה של יהודי סוסנוביץ	10.5.1942
גירוש משפחת סבא זילברברג מאולקוש לאושוויץ	6.1942
"יום הפונקט הגדול" – האקציה הגדולה בסוסנוביץ	12.8.1942
גירוש משפחת סבא וסבתא גרייצר מדומברובה לאושוויץ	12.8.1942
גירוש מסוסנוביץ לגטו שרודולה	3.1943
מרד גטו וורשה	4-5.1943
חיסול גטו שרודולה וגירוש לאושוויץ	1-8.8.1943
תפישת חיים בגטו וגירושו לאושוויץ	4.8.1943
בריחת חנה והילדים מהגטו למחנה שלל ליד הגטו	6.8.1943
בריחת חנה והילדים ממחנה הגטו לסוסנוביץ ולדומברובה	7.8.1943
נדודים בהרי הטאטרא	8-9.1943
הברחת גבול מפולין לסלובקיה, ומסלובקיה לבודפשט	9.1943
שהייה בבודפשט	9.1943-1.1944
מעבר למוהאץ' עם "הגרופה"	1-4.1944
חזרה ממוהאץ' ושהייה בבודפשט	4-7.1944
הברחת גבול לרומניה	7.1944
שהייה בבוקרשט	7.1944-9.1945
סיום מלחמת העולם השנייה	8.5.1945

נתיב הבריחה של חנה והילדים
■ ■ ■ ■ ■ **נתיב הבריחה**
 6.8.1943 בריחת חנה והילדים מהגטו למחנה של ליד הגטו
 7.8.1943 בריחת חנה והילדים ממחנה הגטו לסטובניץ ולדומברובה
 8-9.1943 נודדים בקרי השאטרא
 9.1943 הברחת גבול מפולין לסלובקיה, ומסלובקיה לברדשט
 9.1943-1.1944 שהייה בברדשט
 1-4.1944 מעבר למוהאץ' עם "הגורפה"
 4-7.1944 חזרה ממוהאץ' ושהייה בברדשט
 7.1944 הברחת גבול לרומניה
 7.1944-9.1945 שהייה בבוקרשט
 8.5.1945 סיום מלחמת העולם השנייה
 7.9.1945 מברק כי חיים ניצל, עדכ ראש השנה תש"ו
 20.9.1945 הפלגת חנה והילדים מקונסטנצה
 24.9.1945 עליית חנה והילדים בנמל חיפה, חול המועד סוכות תש"ו

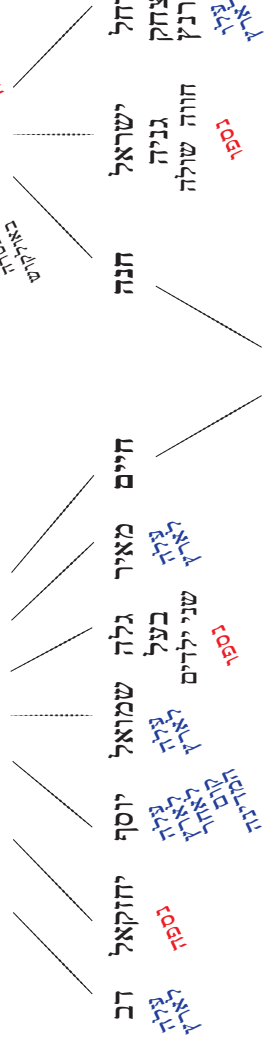
פולין ומחוז זגלמביה

משפחת גרייצר, בנדיין

משפחת זילברברג, אולקיש

עץ משפחה
נכון ל - 6.2012

מנחם-מנדל יונה-טויבה מיצנמאכר

גרייצר

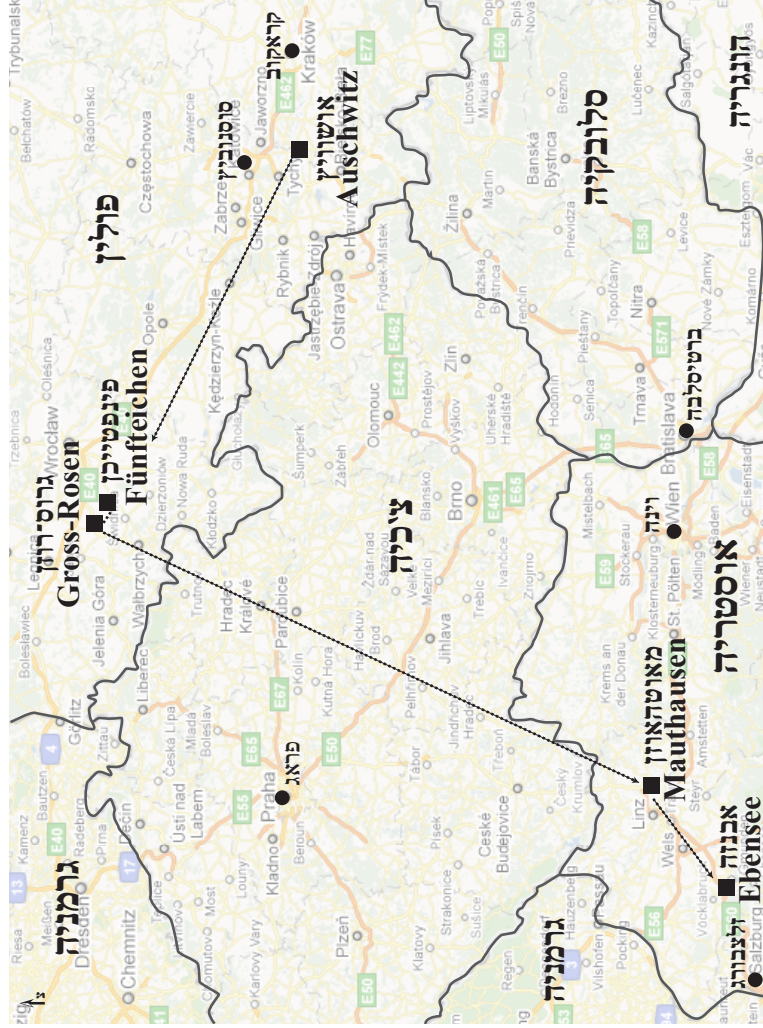
אברהם

נילי
אילן
אילה עפרה יעל
בועז יקיר
יותם הרצין
אבינועם גדעון ינאי
גלעד

חווה

אורית רותי

נועם
אסף

מחנות ריכוז וכפייה, חיים

5.8.1943 - 30.9.1944
מחנה אושוויץ, פולין
8.10.1944 - 30.9.1944
מעבר מאושהוויץ למחנה פינפטשיין
8.10.1944 - 20.1.1945
מחנה פינפטשיין, פולין
20.1.1945 - 15.2.1945
מחנה גרוס-רוזן, פולין
15.2.1945 - 20.3.1945
מחנה מאושהוויץ, אוסטריה
20 - 22.3.1945
מעבר מאושהוויץ למחנה אבנה
22.3.1945 - 6.5.1945
מחנה אבנה, אוסטריה
6.5.1945

שחרור כאבנה בידי חיילים אמריקאיים

חנה וחיים ליד מצבת זיכרון לקדושי זגלמביה ביער בן שמן

אתר זיכרון לקדושי זגלמביה ביער בן שמן

Rzeczpospolita Polska
Województwo Krakowskie
Powiat Olkusi
Miasto Olkusz

Wypis z aktu urodzenia

Na podstawie ksiąg b. Urzędnika Stanu Cywilnego Olkuskiego Okręgu Bódnickiego za rok 1900 Nr. 62 stwierdzam, że Chaima - Polca Zylberberg urodził(ą) się w Olkuszu w dniu 15 października 1900 tysiąc osiemnasetnych roku z ojca Borka matki Chaimy z Grajcarów niejako zamieszkał(ą) w Olkuszu, z ojcem Chaimem Polcem Olkusz, dnia 31 października 1946 r.

Ministerstwo Wewnętrzne

OLKUSZ

העתק תעודת לידה - חנה

Województwo Krakowskie
Powiat Olkusi
Miasto Olkusz.

Nr. 15 za 1929r.

Wypis z aktu ślubu

Na podstawie ksiąg b. Urzędnika Stanu Cywilnego Olkuskiego Okręgu Bódnickiego, zaświadcza się, że Chaim Grajcar urodzony dnia 19... roku / lat 29... / z ojca Moisela i matki Paula z Noia maschiron tudzież Chaima Polca Zylberberg urodzony dnia 19... roku / lat 29... / z ojca Borka i matki Chaimy z Grajcarów zawarli związek małżeński dnia 16 grudnia roku 1929 / słownie / ..
tydzień dwudziest dwunastego dnia

Olkusz, dnia 31 października 1946 r.

Ministerstwo Wewnętrzne

OLKUSZ

העתק תעודת הנישואין של חיים וחנה באולקוש

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Województwo Śląsko-Dąbrowskie
Powiat Będzin
Urząd Stanu Cywilnego w Dąbrowie Górniczej
Nr. 85/1931

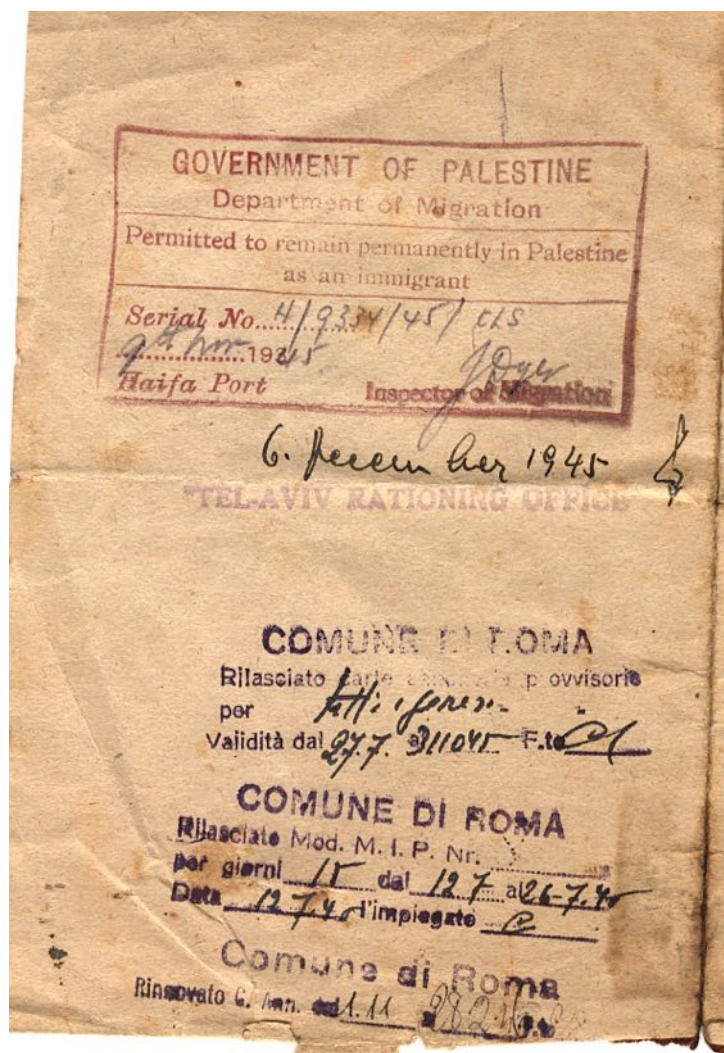
ODPIS SKRÓCONY
AKTU URODZENIA.

Zaświadczam, że Chaim Grajcar urodził(ą) się dnia siódmego czerwca tysiąc dziewięset trzydzie stego pierwszego roku 1931 roku w Dąbrowie Górniczej z ojca Chaima Grajcera - handlarza (imię i nazwisko) (zawód) zamieszkałego w Dąbrowie Górniczej i matki Chaimy Polcy z domu Zylberberg (imię i nazwisko) (nazwisko rodowe) (zawód) zamieszkałej w Dąbrowie Górniczej

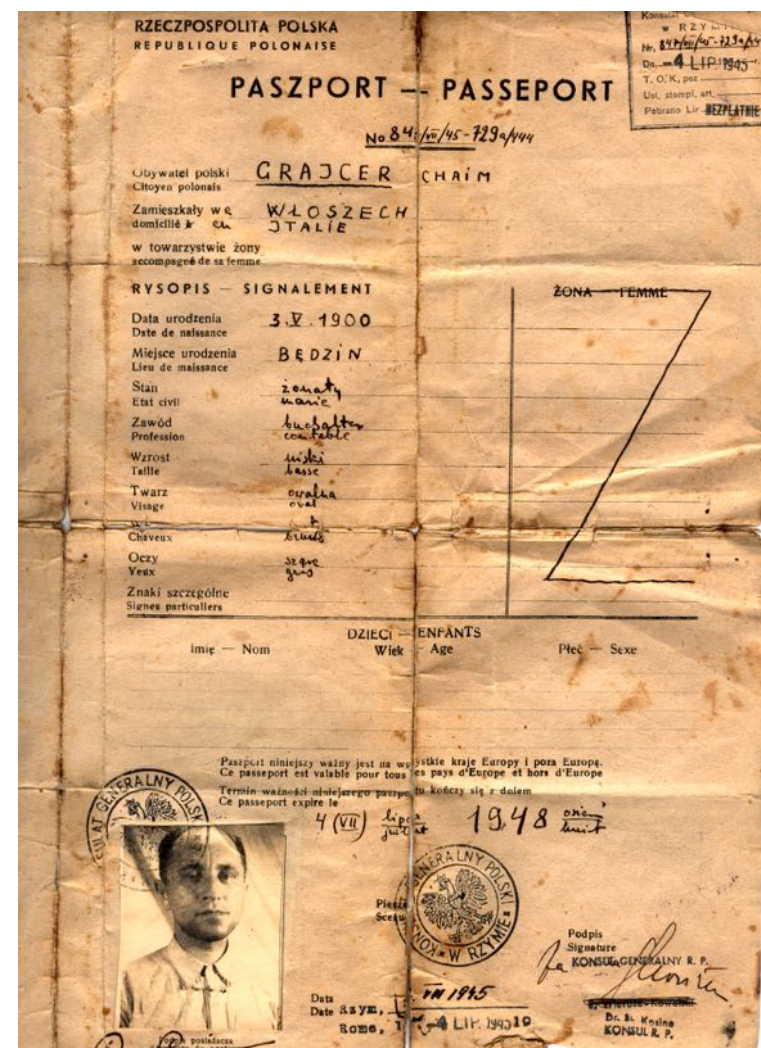
Urząd Stanu Cywilnego Dąbrowa Górnicza, dnia 21 października 1947 r.

Urządnik Stanu Cywilnego:

העתק תעודת לידה - חוה גרייצר

חותמת רשות ההגירה המנדטורית בנמל חיפה על הפספורט של חיים
מיום 9.11.1945

פספורט פולני של חיים גרייצר, הוצא ברומא ביולי 1945

ספרים נוספים שנכתבו על גטו סוסנוביץ ועל אנשים שהוזכרו בספר זה

רעים בסער. פרדקה מזיא, ירושלים תשכ"ד

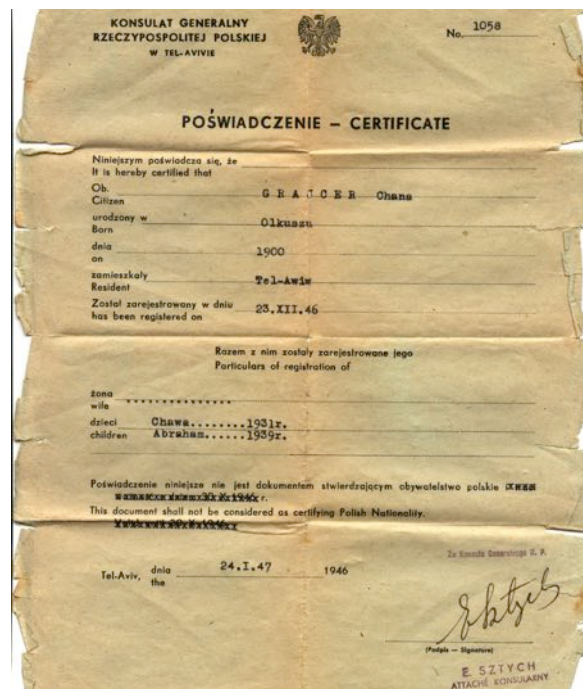
פרדקה מזיא, חברת תנועת "הנוער הציוני" בסוסנוביץ, כתבה את זכרונותיה על מאבק צעירים חברי תנועות הנוער במחתרת בחבל זגלמביה ובסוסנוביץ, בהנהגת עזריאל-יוזק קוז'וך, עד לחיסול הגטו. הספר מעלה על נס את ערכי החברות והמסירות בקרב הנוער הלוחם, רוחם האיתנה ואומץ ליבם להתנגד באופן אקטיבי, עד כלות, כנגד גזירות הנאצים והשמדת היהודים.

הדרך האחרת - סיפורה של קבוצה. מרים עקביא, תל אביב 1992

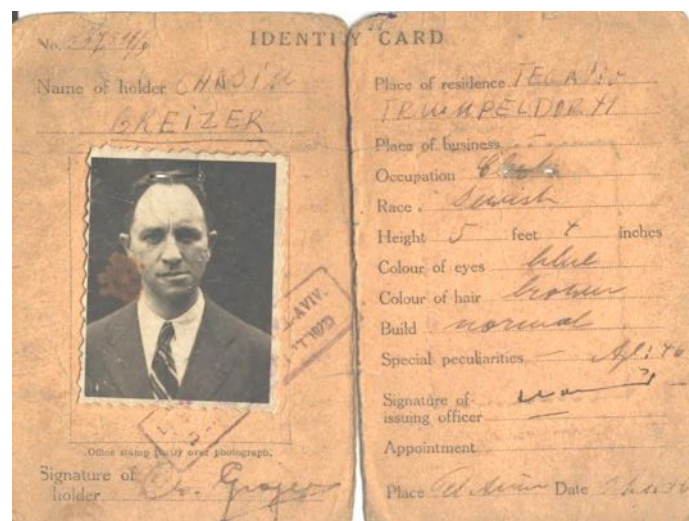
זהו סיפורם של קבוצת צעירים ניצולים חברי תנועות הנוער, שחברו במחתרת בגטו סוסנוביץ בשנת 1942. "הקבוצה" ("הגרופה") התגבשה לאחר חיסול הגטאות בחבל זגלמביה בשנים 1942-1944. חברי הגרופה שמרו על קשר הדוק כקומונה במאבק להצלה ולהברחה מפולין דרך סלובקיה להונגריה ולרומניה, מתוך ערכות הדדית ובאמונה בטוב שבאדם.

אני ז'לזו. יעקב רוזנברג, תל אביב 2008

יעקב-קובה רוזנברג, מראשי מחתרת תנועת "הנוער הציוני" בחבל זגלמביה, כתב את זכרונותיו על פעילותו החשאית בהנהגת המחתרת בפולין ובהונגריה כנגד הנאצים בתקופת השואה. הוא ארגן דרכי הברחה מפולין לסלובקיה ולהונגריה ונמנה על מנהיגי חברי "הקבוצה" ("הגרופה"), שהמשיכו בפעילות אקטיבית להצלת יהודים בהונגריה וברומניה.

תעודה שהוצאה עבור חנה והילדים בנציגות הפולנית בתל אביב ביום 23.3.1946

תעודת זהות מנדטורית של חיים שהוצאה בתל אביב בשנת 1946